

KAKO ČITATI ČASOPIS?

Uvod u studij hrvatske književne periodike

*Nut! Vre gledaj szine domovine
Kak se zdisu, pochimlyu novine,
Tak domachem, kak ztranyskem davati,
Vu nyih diku tvoju szpyszavati.*

(Iz pjesme T. Mikloušića, *Vuschenye Vilh horvatzkék pri Vanduvanyu Novinh Zagrebekék I. Szerpna 1826*. "Luna Agramer Zeitschrift", Zagreb 1826, br. 1)

1.

Gotovo da nema ozbiljnijeg istraživača hrvatske književnosti koji nije upozorio na golemu građu koja se još uvijek krije na stranicama nacionalne periodike a koju bi jednom valjalo pregledati i tako obaviti jedan važan posao. U isto vrijeme upravo ti istraživači i sami su pokušavali, svaki na svoj način, učiniti što su mogli. Ključni korak u tome je napravio Antun Barac, koji je u svoj književnopovijesni pregled u znatnijoj mjeri u odnosu na svoje prethodnike uključio časopise posvetivši im zasebno poglavlje.¹ Tu praksu preuzeli su i Barčevi nastavljači među kojima je Miroslav Vaupotić kao istraživač i kao tumač književne periodike otišao najdalje.² Kruna Vaupotićeva rada na nacionalnoj književnoj periodici je "opširni informativno-kritički pregled" *Časopisi od 1914 – 1963*. – prvi i još uvijek jedini takve vrste u nas, a koji njegov autor otpočinje i zaključuje istom mišlju o prevažnoj ulozi književnih časopisa, bez čijeg se historijata ne može ni pretpostaviti "temeljitiye poznavanje i proučavanja hrvatske književnosti", napose u 20. vijeku. U isto vrijeme, kao rezultat zanimanja za nacionalno novinstvo, pojavila se također prva i još uvijek jedina *Povijest novinstva u Hrvatskoj od 1770. do danas* Josipa Horvata, a koja je jednako važna za i studij književne periodike.³ Pa iako je prva specijalistička studija, istina nedovršena, nastala još

¹ Riječ je o prvim dvjema knjigama Barčeve nedovršene *Hrvatske književnosti od Preporoda do stvaranja Jugoslavije* (*Književnost ilirizma*, Zagreb 1954. i *Književnost pedesetih i šezdesetih godina*, Zagreb 1960), odnosno o tamošnjim poglavljima *Književni život*, koja su najvećim dijelom posvećena periodici, tj. časopisima, novinama, almanasima i kalendarima kojima Barac pripisuje središnju ulogu u nastanku i oblikovanju novije hrvatske književnosti. Prije njega slično je postupio Dragutin Prohaska u svome *Pregledu savremene hrvatsko-srpske književnosti* (Zagreb 1921: *Časopisi*, str. 191 – 195), potom Mate Ujević u "pregledu hrvatskih pisaca i knjiga sa slikama" *Hrvatska književnosti* (Zagreb 1932: *Književni listovi i nakladnici*, str. 123 – 125), a nakon Barca učinio je to i Šime Vučetić u svojoj *Hrvatskoj književnosti 1914 – 1941* (Zagreb 1960: *Od "Plamena" do "Književne republike"*, str. 59 – 65). Iako ih posebno ne izdvaja, u *Hrvatskoj književnosti od početka do danas 1100 – 1941* (Zagreb 1944) i Slavko Ježić časopisima je posvetio znatnu pažnju.

² Misli se na Ivu Frangeša i Miroslava Šicela, koji su u sklopu kolektivne višesveščane *Povijesti hrvatske književnosti* (Zagreb 1975 – 1978: knj. 1 – 5), poput Barca, posebno poglavlje posvetili časopisima – prvi realizma, drugi moderne. Donekle slično postupio je i Milorad Živančević u dijelu o književnosti ilirizma.

³ U međuvremenu, upravo ovih dana, pojavila se i opsežna knjiga novinara Božidara Novaka *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* (Zagreb 2005), pisana uglavnom iz "in-pozicije"; ona je više zbirka dokumentarno-

1936. – a riječ je o Hergešićevom pregledu hrvatskih novina i časopisa do 1848. godine – ovakva su istraživanja relativno učestala tek pred kraj 20. stoljeća kada smo dobili specijalističke radove o, na primjer, časopisima modernističkog pokreta, Krležinim, A. B. Šimićevim i časopisima Milana Marjanovića, odnosno o pojedinim naslovima poput "Danice", "Kola", "Slavonca", "Nevena", "Slovinca", "Srđa", "Svjetla", zadarske "Iskre", sarajevske "Nade", "Mladosti", "Zvrka", "Krugova", "Quoruma" te njemačkih "Lune", "Croatie" i "Der Pilgera". Najviše je, međutim, onih koji tretiraju posebne probleme iz časopisne produkcije, poput odnosa prema stranim književnostima, uredničke uloge pojedinih književnika, razvoju nekoga žanra, politike, javnog djelatnika, kulturnoga kruga i sl. Uz poneke radove bile su sastavljane i bibliografije kao svojevrsne istraživačke predradnje, a tek će pokretanjem usporednoga projekta "Croatia – bibliografije" otpočeti relativno sustavniji rad na popisivanju književne časopisne građe.⁴ Nažalost, ovaj se projekt relativno brzo ugasio, ali se zato zadnjih godina pojavilo podosta mlađih istraživača i institucija koji su vrlo ozbiljno zagazili u ovo područje pa smo tako tijekom minuloga desetljeća najednom dobili više bibliografija ("Kola", "Krugova", "Međutim", "Književnika", "Istre", "Nove Istre", "Kaja", "Dometa", "Mogućnosti", "Zadarske revije", "Hrvatska revije", "Republike", osječke "Revije" itd.), neki časopisi i po više njih. Nema sumnje da je jedan od razloga povećanog zanimanja za ovo područje, između ostaloga, i tehnološke naravi, jer najnovija (kompjutorska) tehnika pruža velike prednosti upravo za ovu vrstu posla; drugi je svakako vezan uz političke promjene unutar kojih i nacionalna književnost prestaje trpjeti ideološki diktiranu podjelu na matičnu i emigrantsku, pa prvi put nakon preporoda ona postaje svjesna vlastite cjeline. Sve je to, međutim, na razini ili osobnih ili pojedinačnih institucionalnih projekata i potreba, npr. redakcija pojedinih časopisa, najčešće pak izrade magistarskih ili doktorskih radova pri čemu, valja napomenuti, taj dio, tj. same bibliografije, najčešće ostaju neobjavljene čime im se neizravno određuje status drugorazrednosti.⁵

memoarskog štiva i ambiciozan pokušaj usustavljanja goleme građe koja, međutim, objektivno nadilazi mogućnosti svojega istraživača, pa će ova dionica povijesti nacionalnoga novinstva morati još pričekati svoju kritičku obradu.

⁴ *Croatia*, "prinosi proučavanju hrvatske književnosti" – znanstveni časopis za proučavanje hrvatske književnosti pokrenut je 1970. u sklopu projekta povijesti hrvatske književnosti Instituta za književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i tadašnje JAZU, i to na poticaj Ive Frangeša, koji je bio i prvi glavni urednik. Izdavala ga je Sveučilišna naklada Liber, od 1983. Hrvatsko filološko društvo. Od 1975. paralelno je izlazila i *Croatia bibliografije* (29 brojeva do 1981.) pod uredništvom Jelene Očak, Dubravke Oraić i Zlatka Šešelja.

⁵ U natuknici o časopisima *Hrvatske enciklopedije* stoji ova napomena: "Radi nedostatka bibliografije i posebnih studija ovi se podatci uglavnom osnivaju na građi Hrvatske narodne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu..." (Zagreb 1942.). Stanko Lasić, sastavljajući svoju *Bibliografiju suvremene hrvatske proze (1945 – 1966)* među uvodnim napomena ističe kako svaka bibliografija, osim što je "građa i orijentacija", "i nešto šire" – u konkretnome slučaju ne samo "potvrda naših dosadašnjih znanja i sređenje raspršenih poznatih podataka", već je "jednim svojim dijelom heuristička", tj. "ona otkriva niz novih imena, ukazuje na područja o kojima se vrlo malo zna,

Osim ove strane rada na periodici, postoji još jedna, koja je također novijega datuma, a to je pretiskivanje nekih časopisa. I to je otpočelo uz spomenuti projekt "Croatice", odnosno u okviru tadašnjega sveučilišnoga studija hrvatske književnosti, pa je prvo reprintirana "Danica" (Zagreb, 1970 – 1972), potom Krležin "Danas" (Zagreb, 1972), dvadesetak godina kasnije "Kolo" (Zagreb, 1993), pa "Zora Dalmatinska" (Zagreb, 1995 – 1998), a svemu valja dodati i Šporerov *Almanah* (Karlovac, 1990) kao usamljen, ali važan dio predpovijesti nacionalne periodike.⁶ I tu, dakako, tehnološki napredak ima ključnu ulogu, a s njime ide i stvarni pojačani interesi za periodiku, sada već kao sve značajniji dio njezine baštine; s druge pak strane, radi se i o obziru prema istoj baštini koja se na ovaj način čuva, tj. štite se sve rjeđi i sve osjetljiviji primjerci prvih naših časopisa.⁷

Postoji, međutim, i treća strana ovoga kompleksa, a ona se odnosi na sami studij, tj. na proces osvješćivanja periodike kao bogatoga i sve važnijega dijela kulturne baštine, s njome i osvješćivanje njezine uloge i eventualne autonomije. Istina, od samoga početka i u našoj se publicističkoj praksi također uočavaju i prate mnogi aspekti novina i časopisa kao novoga i u mnogome specifičnoga medija – bilo da se radi o njegovoj tehnološkoj, komercijalnoj, socijalnoj, političko-ideološkoj ili pak o eminentno teorijskoj, odnosno povijesnoj strani. Bez obzira kojima se od tih aspekata u nekom času davala prednost, u jednome se uvijek slagalo, naime, da se radi o izrazito moćnome mediju, kojim se nastoje svi, pa tako i književnost maksimalno okoristiti. Jedna od prvih definicija, Vrazova, o časopisima kao *književnim hambarima*, kao da najbolje izražava sam karakter i ulogu časopisa tijekom 19. stoljeća, a nije daleko ni ona Franje Račkoga o novinama i časopisima kao *svagdanjem hljebu prosvjetljenih narodov*; povijesno gledano ona zapravo pogađa bit moderne književnosti kao u osnovi emancipirajućega pokreta u kojemu su baš časopisi otvorili nove mogućnosti javnoga prosvjetiteljskog djelovanja. Jednako tako, krilatica Stanislava Šimića, vjerojatno najtrošenija u ovome području, o časopisa kao *motorima književnosti* – osim što ustrajava na aktivnom odnosu jednoga medija prema jednoj umjetnosti – kao da najbolje pogađa ulogu časopisa u trenutku dok ovaj upravo bilježi svoje zvjezdane trenutke. Od svega toga nisu daleko ni ona metaforična određenja o časopisima kao *plućima* (M. Matković) ili *barometrima književnosti*

upotpunjuje već ustaljene teze ili dovodi u pitanje, samim rasporedom građe, neke postavke koje su se smatrale čvrstim ("Croatice", Zagreb 1970, br. 1, str. 261).

⁶ Šporerov *Almanah ilirski* (1823), za razliku od europske dotadašnje periodičke tradicije, kao da je sažeo cjelokupno iskustvo hrvatskih nepostojećih časopisa ranijih stoljeća. Zato je Gaj, desetak godina nakon Šporerova almanaha i nekoliko uzaludnih novinskih inicijativa, baš kao film nakon početne zbuđenosti, odmah krenuo *in medias res*, tj. počeo je novi medij maksimalno koristiti za proizvodnju nove stvarnosti, i to ne samo političke već i one književne. Isti će put proći i prvo računalo koje je već uvelike nadraslo okvire koje mu je zadalo vlastito ime.

⁷ Usp. Milorad Živančević, *Nova fototipska izdanja*, "Zbornik za književnost i jezik", Novi Sad, XX(1972), 1: 219 – 221!

(I. Frangeš), pa niti ona socio-političke naravi o časopisima kao *centrima urbanizacije* i/ili *sredstvima demokratizacije* i sl. Ma kako se izražavale, sve one upućuju na nesumnjivo važno mjesto koji ovaj i ne više moderni medij zauzima kao i na potrebu da se on osvijesti i privede kako vlastitoj povijesti, tako i vlastitoj teoriji. S tim u vezi najčešće se postavljalo jedno pitanje, naime, koji je to naš prvi književni časopis, a tek usput – i to najčešće u pragmatičkim situacijama – i ono drugo, kako naime časopis definirati, tj. kako ga razlikovati, na primjer, s jedne strane od knjige s kojom dijeli neka zajednička obilježja, s druge, od novina kao njemu najbliže periodičke publikacije s kojom se časopis ne samo povezuje već najčešće i sinonimski zamjenjuje.

2.

Prvo je pitanje sve do najnovijih vremena gotovo opsesivno zaokupljalo našu nacionalnu historiografiju, koja je za početak uzimala malo "Danicu", malo "Kolo", kadšto i "Kraglski Dalmatin" pa čak i Janderine "Ephemerides Zagradienses" iz 1771. kao da je to bilo samo po sebi najvažnije. Takvo insistiranje, međutim, bez obzira na svoj rezultat, u osnovi se suočavalo s osnovnim pitanjem, a to je sama definicija časopisa, pogotovo kad toj definiciji odredimo uže područje kao što je područje književnosti, tj. što je to uopće časopis, a onda kada počinje tradicija književnih časopisa i po čemu je književni časopis književni itd.

U kojoj mjeri je ovo pitanje slojevito najbolje pokazuju dvije činjenice iz samih početaka naše periodike uopće. Nakon relativno solidne tradicije hrvatskih novina i časopisa na njemačkom jeziku, pa i samoga "Kraglskog Dalmatina" koji je bio bilingvalan (talijansko-hrvatski), te više neuspjelih pokušaja da se pokrenu i na hrvatskome – od Mirka Bogdanića, preko Antuna Nagya do spomenutoga Matije Šporera – pojavio se Gaj sa svojom inicijativom. No, kada je njemu već otprve bilo dopušteno osnivanje književnoga glasila, budući lider ilirskoga pokreta, to međutim nije iskoristio, već je nastavio s lobiranjem, pa je tek nakon trećega pokušaja – kad su mu bile odobrene i političke novine – pokrenuo svoju "Danicu" kao njihov književni dodatak. U praksi, međutim, stvari će se gotovo obrnuto razvijati, naime, dok su "Novine" u političkome smislu bile posve benigne, dotle Gaj književni tjednik pretvara u vlastitu političku tribinu, pa "Danica" postaje medijator preporodnoga pokreta, što neće ostati bez izravnoga utjecaja na njezin profil i na sami karakter književnih joj priloga. Upravo ovakav ambivalentan odnos bio je uzrokom raskola prvoga književnoga kruga koji je nastao oko Gaja i njegovih listova, i to baš u pitanjima poimanja književne uloge jednoga časopisa. Odvojivši se od Gaja, *Rak i Vuk i Vrag*, tj. Dragutin Rakovac, Ljudevit Vukotinić i Stanko

Vraz, osnovali su vlastiti "svegrani" časopis "Kolo", a sama secesija bila je povodom da lider pokreta i autor njegove himne parodira vlastitu budnicu *Još Hrvatska ni propala*, što je označilo uvod u novi tip tzv. političke literature. Nije još čestito ni zaživio, a časopis u Hrvata postaje ono što Boris Ejhenbaum naziva formom profesije koja utječe na evoluciju književnosti, odnosno, po Eliotovim riječima, on postaje formom tradicije, i to u startu antitetičnom.

Prvi hrvatski časopis pokazuje kako (časopisna) književnost može služiti i drugim ciljevima, no to nije i stvarni uzrok razlaza Ljudevita Gaja i Stanka Vraza, već je to Gajev zahtjev i insistiranje na tome da književnost mora biti svjesna ciljeva koji su izvan same književnosti, dok Vraz književnosti ostavlja pravo da prema njima bude u najmanju ruku ravnodušna. Uostalom, Gaj je tako i otpočeo svoj publicistički projekt – sa sviješću o instrumentalizaciji književnosti, tj. kao onaj koji je politici dao prednost, pa je tim načelima ostao do kraja vjeran, dok je Vraz otpočetka, vjerno surađujući u Gajevoj "Danici", pokazivao da ga ponajprije zanima književnost, čime ni u kojem slučaju nije bio manje svjestan da postoji i nešto izvan nje.⁸ U središte književnoga života ulazi pisac profesionalac, koji postaje izdavač i urednik, a time i odnos prema književnome profesionalizmu dobiva principijelno značenje, pa će se odsad zahvaljujući novome mediju moći pratiti prijelaz iz književne profesije u neku drugu; činjenica što će taj proces u Hrvata biti relativno spor i mukotrpan najbolje govori o samoj naravi društva i njegove umjetnosti.⁹

⁸ Misli se u prvome redu na Vrazovu pjesmu *Odgovor bratji, što žele, da pjevam davorie* iz "Danice" 1837. a u kojoj se njezin autor na implicite polemički način i uz intertekstualnu podršku Anakreonta opredjeljuje ne samo protiv književnoga diletantizma i dominantnoga književnoga budničarskog modela već i za poziciju nezavisna pjesnika, a u konačnici i za preinačenje samoga pojma književnosti na koji je, kako rekosmo, Gaj već otpočetka najneposrednije utjecao uvjetujući pokretanje književnoga s pokretanjem političkog glasila. Od prvoga časa bilo je, dakle, jasno da će budućnost novije hrvatske književnosti ovisiti i o čimbenicima koji su izvan nje same, pa će se nadalje moći govoriti o dvama književnim modelima otad inače jedinstvene nacionalne književnosti. Jedan je pragmatični koji je poticao vezu naroda i morala, bio protiv izrazitije pojave subjektivnosti, skepticizma i pesimizma te isticao ona obilježja kojima se izriče nacionalni identitet, a drugi umjetnički model, manje popularan, koji je književnost vrednovao s umjetničkog gledišta i prednost je davao stvaralačkom subjektu. Ono što je u ilirskome tek naznaka koja je dovedena do paradoksa u antitezi *ilirizam – kroatizam*, u modernističkome je pokretu već pitanje "škola", npr. praške i bečke, odnosno dviju struja u pogledu odnosa ne samo prema književnoj tradiciji već i prema stranim književnostima.

⁹ Prvi se put o književnosti kao profesiji i o književniku kao profesionalcu govori u članku *Posebno mnjenje o stanju naše literature* u Gajevim "Novinama" od 12. veljače 1842. U njemu se, naime, razvoj književnosti u najširem smislu dovodi u vezu s formiranjem književnih i stručnih društava "kad su tako zvane klase književnikah *ex professo* nastale" i za primjer uzima Germaniju, Italiju i u novije vrijeme susjednu Ugarsku, no, pita se nepoznati autor, "koliko u nas imade ljudi, koji se *ex professo*, tako rekuć, s literaturom zabavljaju" (Ravlić, 21!). A što se te druge književničkoj najbliže profesije tiče, bit će to u prvome redu novinarska, odnosno redaktorska, pa će žurnalizam odsad biti vjerni pratilac literature, nerijetko u izravnome sukobu koji se bio rasplamsao naročito u doba Karla Krausa i njegovoga časopisa "Die Fackel" a koji je snažno utjecao i na našega A. B. Šimića i njegove časopise. Riječ je o atmosferi sveopće žurnalizacije u kojoj ne samo da je "književnost progutao časopis, a pisac postao žurnalista", kako to 1927. piše B. Ejhenbaum, već se radi o uvodu u opći medijski trijumfalizam koji će svoj novi zamah doživjeti pred kraj istoga stoljeća, u društvu spektakla i u globalnoj tzv. cyber-kulturi koju neki nazivaju i striptease-kulturom. Usp. Guy Debord, *Comments on the Society*

Raskol u pitanju poimanja književnosti i njezine uloge uvelike će odrediti karakter i strukturu novije, postilirke hrvatske književnosti, a amplitude takvoga poimanja najbolje će se očitavati upravo u njezinoj periodici, npr. u sukobu Starih i Mladih tijekom modernističkog pokreta, uoči Prvoga svjetskog rata i ekspresionizma, u socijalnoj literaturi između dvaju ratova, poslije Drugoga svjetskog rata i obračuna s dogmatskom literaturom socijalističkog realizma, pa sve do raskola unutar krugovaške skupine, previranja tijekom Hrvatskog proljeća, potom sredinom osamdesetih i novosadskog rasapa savezne udruge pisaca Jugoslavije, pa sve do alternativnoga FAK-a i raskola dotad jedinoga Društva hrvatskih "Književnika" i njegova glasila *Republika na Republiku* i *Književnu republiku* na samome izmaku 20. stoljeća. Da posljedice časopisne politike ne ostaju samo na razini tzv. književnoga života, ali niti na razini književnopovijesnih problema, pri čemu su najbolji primjer krugovaško-razlogaški naraštaji koji su svoje mjesto zauzeli i u nekim verificiranim periodizacijskim shemama baš zahvaljujući časopisima kao – kako ih je nazvao Hrvoje Pejaković – "naraštajnim osloncima", pokazuje to i akademska podjela nacionalne književnosti na njezine dvije katedre, odnosno korpusa – stariji i noviji.¹⁰

Riječ je, naime, o tome da se razdoblje hrvatske književnosti od renesanse do prosvjetiteljstva u nas izučava u sklopu studija tzv. starije hrvatske književnosti, a onaj od romantizma do danas u okviru studija tzv. novije hrvatske književnosti. Razlozi ovoj podjeli leže u prvome redu u tome što dopreporodnu nacionalnu književnost čine tradicije regionalnih hrvatskih pisaca i djela pisanih ne samo na svim hrvatskim već i na nehrvatskim jezicima, poput latinskoga ili talijanskoga. Središta književnoga života prvotno su bila vezana uz njezin primorski pojas, odnosno uz gradove mediteranskoga kulturnog kruga, a od 17. stoljeća ona se pomiču prema hrvatskome sjeveru, tijekom 18. stoljeća književno oživljuju i kajkavski i štokavski slavonski dijelovi, a Zagreb zbog svojega položaja u 19. stoljeću uskoro postaje novim književnim centrom. Sve ovo dovelo je hrvatsku književnost u sferu utjecaja novoga, sada srednjoeuropskoga, u prvome redu germansko-slavenskoga kulturnoga kruga. Od preporoda dotadašnje hrvatske regionalne literarne tradicije, različito nazivane, objedinjuju se u jednu, sada pod hrvatskim imenom i pisanu na jedinstvenome, standardnom ili književnome hrvatskom jeziku. "Nova književnost", kako je suvremenici nazivaju, pri tome se poziva na svoju dotadašnju bogatu regionalističku tradiciju s kojom nastoji ostvariti svoj (dijakroni)

of the Spectacle, London 1990. i priloge o mediologiji u zborniku *Treći program Hrvatskog radija*, 1997, br. 51 – 52!

¹⁰ O pitanjima naraštaja i časopisa vidjeti moje radove *Naraštaji i časopisi hrvatske književnosti 1968 – 90.* u zborniku *Postmodernizam, iskustva jezika u hrvatskoj književnosti i umjetnosti* (ur. C. Milanja), Zagreb 2003: 41 – 50 i *Naraštajnost i časopisnost*. Ili, što je "Razlog" "Krugovima"?, "Istra", IX(2004), XXXIV, 1: 80 – 82!

kontinuitet, a u vlastitoj obnovi ona se ujedno poziva i na usmenu narodnu te na suvremene europske literature zadobivajući tako potpunu modernost, tj. i sinkroni kontinuitet. S idejom obnove i izrazito nacionalne uloge kao moderatora i čuvara modernoga nacionalnog kulturnog identiteta, mlada hrvatska književnost u svome kritičkome, odnosno selektivnome odnosu i prema nacionalnoj i prema europskoj tradiciji razvija oblike kojih dotad nije imala, a glavno sredstvo te obnove bio je novi, hrvatskoj kulturi dotad gotovo nepoznat medij, a to su novine i časopisi.¹¹

Drugim riječima, osim spomenutih jezičnih i kulturno-političkih, sada postoje i medijski razlozi za podvajanje dopreporodne od postpreporodne hrvatske književnosti, tj. postoje razlozi studijske podjele na model tzv. starije i model tzv. novije hrvatske književnosti. Dok je, naime, model srednjovjekovne hrvatske književnosti obilježen trima hrvatskim pismima (glagoljicom, ćirilicom i latinicom) i trima jezicima (staroslavenski, latinski i hrvatski) a medijski pak bio posredovan u eri koja još nije poznavala tisak i mehaničku reprodukciju, već su zapisi nastajali na kamenu i pergameni i svaki bio original, dotle je u prvim stoljećima Gutenbergove ere hrvatska kultura u znaku prvih tiskanih i sada već autorskih – latinski, talijanski i svim varijantama hrvatskoga jezika, uglavnom latiničnim pismom, ali na više pravopisa – pisanih djela. Popularizacijom tiska nastaju i **kalendari** kao prve periodičke publikacije koje čine prijelaz od knjige prema novinama i časopisima, u nas naročito popularni upravo tijekom 19. stoljeća.¹² S njima se ujedno prati i prijelaz hrvatske

¹¹ Časopise će pokušati iskoristiti i Dubrovnik, stara "iliriska Atena", da sačuva barem nešto od svoje nekoć središnje književne uloge. Pokazuje to Banov "Dubrovnik" (1849 – 1852), koji izlazi uz pomoć Matice ilirske, potom njegova nova serija od 1866. i to kao zabavnika u izdanju Narodne čitaonice dubrovačke, a još više "Slovinac" (1878 – 1884) Luka Zore. Dok je "Dubrovnik" okupljao uglavnom Dubrovčane ili Dalmatince, pa je bio u relativno slaboj vezi sa Zagrebom i tamošnjim književnim krugom, "Slovinac" je bio znatno otvoreniji te je okupljao ne samo najznačajnije autore dubrovačkoga književnoga života te držao u isto vrijeme Dubrovnik u tijesnoj vezi s vlastitom "slovinskom" tradicijom, već je isto tako na svojim stranicama ugošćivao i suvremenike iz ostalih hrvatskih i drugih južnoslavenskih krajeva. Oba časopisa nose i neke posebnosti: prvi se zalagao za književni profesionalizam, drugi je pak ostavio jakoga traga u raspravama o realizmu i verizmu u nas, baš kao i zadarska "Iskra".

¹² **Kalendari** su vrsta publikacija koje izlaze jedanput godišnje, tiskarska im tradicija počinje i dvije stotine godine prije prvih časopisa, ima ih različitih vrsta i uključuju brojne naslove. Većina ih sadrži liturgijske tekstove te tipične godišnje astronomske i vremenske podatke i kalendare događaja, ali su se neki koristili i za prijenos znanstvenih, stručnih i umjetničkih sadržaja. Imali su važnu ulogu u stvaranju čitalačke publike. U hrvatskoj tradiciji, nakon rukopisnih, u tiskanome se obliku kontinuirano počinju pojavljivati u 18. st., a naročitu popularnost, pa i žanrovsko raslojavanje postižu u drugoj polovici 19. st., kada kalendari izlaze kao tip pučke knjige te, za razliku od drugih rijetkih izdanja knjiga i prvih časopisa, dopiru do seoskog i gradskog puka pružajući mu štivo za zabavu i pouku. Neovisno o broju i konkurenciji naklada im je stalno rasla, npr. od 700 primjeraka Nagyjeva *Novog i starog kalendara horvatskog* za 1818. (od kojih "nis ni polovinu bil prodal!") na fantastičnih 100.000 primjeraka koliko je 1918. bila zabilježila katolička *Danica*. Neki su kalendari bili namijenjeni pouci i zabavi građanstva, a bili su dočekivani u krugu obrazovanih ljudi kao pravi književni događaji, npr. kalendar *Dragoljub* (1862 – 1907). U *Obćem zagrebačkom Kolendaru za godinu 1851.* objavljena prva naša krimi-priča *Ubojstvo u Bermondsey-u* (Usp. Divna Zečević, *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća*, Osijek 1982: 39!) dok je npr. kalendar *Istran* (1868, 1869), kao zapravo prvi periodik tiskan za istarske Hrvate na materinjem jeziku, sa svoja svega dva godišta, značajan ne samo za

kulture iz dotadašnjega eminentno oralnoga, usmenoga tipa u tip pisane kulture koji sa sobom nosi nesagledive posljedice, a u čemu je upravo Kačićev *Razgovor ugodni* odigrao ključnu ulogu kao prvi naš *bestseller* i ujedno prototip modela tzv. pučke književnosti.

Jedna od takvih posljedica bila je u prvome redu stvaranje književne publike, s njome i književnoga tržišta koji svojim ukusom, odnosno potražnjom utječu na književnu proizvodnju. Tako će upravo medijsko-recepcijski razlozi biti odlučujući da se s obnovljenom nacionalnom literaturom pojave ne samo novela, roman, esej ili kritika, dakle, dotad nepoznati ili tek rudimentarno, u svakome slučaju nekanonizirani književni oblici, već i feljton koji kao novi diskurs postaje zaštitni znak tekstualne proizvodnje od prvih novina i časopisa do danas. Drugim riječima, ono što se studijski naziva novijom, tj. postilirskom hrvatskom književnosti, upravo je nastalo, odnjegovalo se i razvijalo u njezinoj periodici, i to ne pasivno, puko posrednički, već interaktivno, generirajući upravo specifičan književni model kako u pogledu funkcije tako i u pogledu njegove strukture – žanrova, stilova, postupaka, motiva i sl. **Kanonizacija** ovoga modela, njegovih oblika i diskurzivnih praksi, provedena je u njegovim časopisima, npr. proces instaliranja novele započet je, kako rekospo, Šporerovim almanahom, nastavljen Danicom, "Kolom" i "Zorom Dalmatinskom", "Nevenom" se provodi kraju, a "Viencem" okončava tako da novela zadobiva – osim prve svoje domaće teorije (Jovan Hranilović, *O noveli*, 1883.) i visoki status u tadašnjoj književnoj hijerarhiji otpočinjući u "Viencu" ujedno i proces vlastitoga raslojavanja, ali i poetičkoga razlaganja našega realizma (prvo *Geranium* mladoga Ive Vojnovića, pa potom Leskovarova *Misao na vječnost* i Matoševa *Moć savjesti*). Slično je i s romanom koji, zahvaljujući Šeno i

razvoj preporodnoga pokreta u Istri, već i za književno stvaralaštvo (Usp. M. Strčić, *Istarska beseda i pobuna*, I. Pula 1984: 189) – Što se **almanaha** tiče, njihova tradicija kao relativno autonomnih publikacija u nas počinje također kasno, sa Šporerovim *Ilirskim almanahom* 1823. Kao prigodne publikacije almanasi su uglavnom godišnjaci ili povremenici, pa im status lavira između knjige i časopisa; štoviše, Šenoa je godišnjake (Jurja Malevca s kraja 18. st.) smatrao pretečama hrvatskih novina i "djecom Vitezovićeve 'novljančice'" (Usp. "Vienac", 15. studenoga 1879, str. 719!). Popunjavani su uglavnom književnim priložima. Tako je u *Ilirskom almanahu*, između ostaloga, objavljen i prijevod jedne francuske novele, čime je najavljena tradicija novoga pripovjednog oblika u nacionalnoj književnosti, u drugoj knjizi Havličekove *Iskre* za 1846. godinu objavljen je Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age Čengića*, a almanah *Dubrovnik* (1849 – 1851) zapravo je godišnji časopis s priložima starih lokalnih, ali i suvremenih pisaca. Svakako najbrojniji su razni đučki, odnosno školski almanasi s bogatom tradicijom na prijelazu 19. i 20. stoljeća. U novije vrijeme almanahe objavljuju uglavnom institucije kao svoje prigodne i reprezentativne zborničke publikacije. – Manje je u nas istražen i pojam **albuma** kao još jedne specifične povremene publikacije, koja je na svoj način sudjelovala ne samo u formiranju tzv. albumske, kućne ili "domaće književnosti" (B. Ejhenbaum) – a riječ je mahom o diletantskim prigodnicama, odnosno o lirici spomenarskoga tipa – već i kao most prema periodičkim komercijalnim izdanjima. Sam pojam vremenom je postao terminološki vezan uz područje uglavnom glazbene, manje likovne literature. U sklopu naše teme valja napomenuti kako je "Hrvatski salon", s reprodukcijama slika s prve izložbe Društva hrvatskih umjetnika koje dopunjavaju kraći književni oblici, kao tip. tzv. **prigodnoga časopisa**, vrlo blizak pojmu albuma. Svakako manje poznat primjer je tzv. "**kućnog časopisa**" kakav je pod imenom "Soko" 1899. nastajao u riječkoj obitelji Polić a izrađivao ga mladi Nikola Polić sa svojim bratom Jankom, kasnije Kamov. (Usp. *Sabrana djela Nikole Polića*, II, Rijeka 1991!)

kao uredniku "Vienca" i kao piscu, obavlja dvostruku zadaću: dovršava Kačićev proces stvaranja (objedinjavanja) domaće čitateljske publike i ujedno afirmira novu pripovjednu vrstu, ni manje ni više već odmah u njezinoj europski ovjerenj varijanti (scottovskoga) povijesnog romana, dok dio protomodernističkih značajki Kovačićeve *Registrature* nesumnjivo pripada i tome što je namjenski pisan za tjedni časopis zbog čega će i zbog kojega će jednako tako njegov drugi roman, *Među žabari*, zauvijek ostati samo torzo nikad dovršenoga djela. A prvi naš epistolarni roman (B. Lorković, *Ispovijest* u "Dragoljubu" 1868.), pa ljubić (F. Becić, *Kletva nevjere* u "Obzoru" 1876.), pa krimić (Zagorka, *Kneginja iz Petrinjske ulice* u "Malim novinama" 1912), pa utopijski romana (Šufflay, *Na Pacifiku 2052.* u "Obzoru" 1924)...?!¹³ Primjera je mnogo, ali spomenimo još i to, da je upravo roman bio povodom pune afirmacije nacionalne književne kritike, i opet u kombinaciji s prijevodom o pitanjima, ovaj put, o tipu našega realizma; misli se, dakako, na polemiku koju je sa stranica "Hrvatske Vile" 1883. godine bio izazvao Kumičićev esej *O romanu*, dakle, četrdeset godina poslije Vrazova kritičkog distanciranja od tradicije naših dubrovačkih pjesnika a u ime narodnoga genija u "Kolu" 1842., odnosno barem na jednu, prvu reakciju Josipa Pasarića u "Viencu" *Hoćemo li naturalizmu?* (1883), pa na Kumičićevu repliku, sada u "Slobodi"; kaneći svome kritičaru dokazati da mu je iskrivio misli, na što "jošte više nahuškaše Pasarića proti meni" koji počeo dokazivati da je Kumičić prepisivao ne samo Zolu, već i Brandesa, Kumičiću ne bude druge već u "Vili" donijeti "cijelu scenu iz Zole". Što se Brandesova članka o Turgenjevu tiče, to je ionako bila kompilacija ispod koje "nije bilo moga imena", a kako se ono tamo ipak našlo, objasnio mu je u "Vilin" urednik, koji je mislio da ga je Kumičić jednostavno – zaboravio, itd.¹⁴

Posebna strana ove iste priče pitanja su, npr. **institucionalizacije** hrvatske kulture 19. stoljeća pri čemu, dakako, ukupna periodika opet ima glavnu ulogu, pa potom i nastanak i djelovanje Matice hrvatske, zatim rad i donacije biskupa Josipa Jurja Strossmayera ili pak rad i zasluge Dioničke tiskare kao izdavača vodećih periodika 19. stoljeća, naime političkih

¹³ O tome više u Stanko Lasić, *Roman Šenoina doba (1863 – 1881)*, Rad JAZU, knj. 9, Zagreb 1965, str. 163 – 230, Stanko Korać, *Dvadeset godina hrvatskog romana (1895 – 1914)*, Rad JAZU, knj. 333, Zagreb 1963, str. 299 – 499 i Krešimir Nemeć, *Povijest hrvatskog romana 19. stoljeća*, Zagreb 1994.

¹⁴ Upravo će se u ovome razdoblju početi uočavati stvarna razlika u slici i doživljaju književnosti između tzv. novinske i časopisne kritike. Dok je kritičaru u novinama cilj što veći krug čitatelja upoznati najčešće s konkretnom knjigom, u časopisima dominira analitički postupak te, neovisno o povodu – konkretnome djelu, aspektu ili općem problemu – postupno se uvodi stručna terminologija, a djelo ili problem se stavljaju u književnopovijesni kontekst. U kritičkome diskursu tako konvergiraju teorija i povijest književnosti, a kritička ocjena na kraju biva dovedena u područje odgovornosti kritičara i njegove kompetencije, koja uključuje točnost, estetsku senzibilnost i moralni integritet, pa kritičara kao partnera priznaju i autor i čitatelj. Međutim, iako književnost tijekom 19. stoljeća stječe mjesto i ugled kulturne institucije, ulogu književnoga arbitra hrvatski će kritičar još zadugo dijeliti s manje ili više uglednim književnicima.

novina "Obzora", književnog časopisa "Vienac" i ilustrirane revije "Dom i svijet", potom i pitanje utjecaja politika istoga stoljeća na poetiku pojedinih njegovih književnih razdoblja, npr. Ante Starčevića i pravaških glasila na naš realizam među kojima i izrazito literarnih, ili tzv. naprednjaka i mladih oko modernističkog "Pokreta". Napokon, kako je dominantna odrednica devetnaestostoljetne časopisne produkcije njihova poučnost i zabavnost – sažeta u naslovima većine, pa tako i glavnoga časopisa "Vienca zabavi i pouci" – mogu se pratiti svi fenomeni, oblici i promjene u strukturi mladoga hrvatskog građanskog društva i njegove kulture. Drukčije rečeno, može se medijski, prvi put *in continuo*, kroz jedan jedini časopis, koji je uredno izlazio svake subote ujutro, pratiti proces proizvodnje njegova subjektiviteta putem različitih diskurzivnih praksi – od likovne, glazbene, znanstveno-popularne, pedagoške, zabavne, traduktološke, lingvističke, meteorološke, kalendarske, enigmatske, modne do u užem smislu političke – pokraj, dakako, eminentno literarne koja je ionako ne samo u fazi svoje standardizacije, kao uostalom i mnoge druge, već s kojom bismo se ionako najmanje složili, tj. suglasili o tome što je a što nije književnost.¹⁵

Ne radi se, međutim, samo o tome što je pitanje književnoga i samo podložno promjenama, veći o tome što u isto vrijeme časopisni medij radi na samome sebi, tj. sebe konstituira kao poruku izražavajući promjene u vlastitoj strukturi a koje su motivirane ne samo pukom uredničkom voljom ili njegovim ugovorom s izdavačem kao niti samom, s jedne strane, ponudom suradnika, s druge, potražnjom publike, već i tehnološkim promjenama u tiskarskoj industriji (npr. vrste papira ili brzina tiska, odnosno broj otisaka u minuti, pa crno-bijeli ili dvobojni i višebojni tisak, litografija i izum fotografije, pojava električnog stroja, filma itd.). Kao što se može pratiti, npr. nastanak periodike koja se temelji isključivo na tiskarskome slogu, odnosno na tekstu, prema periodici koja će se sve više temeljiti na ilustracijama, tj. na crtežu, slici ili fotografiji, a to znači i promjene kulturalnih modela, jednako tako stranice ovih istih časopisa koje nazivamo književnima i koji uistinu najvećim dijelom to i jesu pa im je tekstualnost u prvome planu, likovni stručnjaci mogu pratiti, npr. razvoj portretnoga ili žanra povijesnoga slikarstva, odnosno slika s povijesnim temama, ili pak nastanak i povijest karikature i sl.¹⁶ Toj multi-, odnosno inter-medijalnosti, koja nije

¹⁵ Za ovo posljednje neka bude dovoljno podsjetiti na novovjeku praksu vađenja putopisa, pjesama u prozi ili kratkih priča iz Šenoinih feljtona koji ne samo da nisu pisani kao "lijepa književnost", već npr. kratka priča kao žanr nije ni postojala u tadašnjem književnom sustavu.

¹⁶ Za status likovnih umjetnosti naročitu važnost imalo je otvaranje galerije slika Jugoslavenske akademije 1884. i taj čin je, među ostalima, i Kranjčević popratio prigodnicom biskupu Strossmayeru. Naročito zanimanje izazivalo je povijesno slikarstvo Ferdinanda Quiquereza koji se proslavio slikom *Dolazak Hrvata na obale Jadranskog mora*, koja je lirski odjek našla u istoimenoj pjesmi Franje Cirakija objavljenoj u "Viencu" 1870, a nadahnjivao se i bosansko-hercegovačkim ustankom te crnogorsko-turskim ratovima. Popularan je bio i slikar Nikola Mašić sa svojim motivima seljaka te kipar Ivan Rendić koji je svojim skulpturama obilježio tadašnju

nikakav izum 20. stoljeća, ali ju je ovo stoljeće pretvorilo u maniru, posebno pridonose i višebojne litografije i fotografije; do kojega će se savršenstva i gotovo samodopadljivosti grafička industrija u svemu tome iživljavati najbolje pokazuju naši časopisi *fin de siècle*, poput sarajevske "Nade", "Hrvatskoga salona" ili "Života", ili pak specijalni listovi sa slikarskim reprodukcijama u "Savremeniku" ili "Hrvatskoj reviji" tijekom međuratnog razdoblja, a o mlađim revijama "15 dana" ili "Naša knjiga" – da se i ne govori. Jedno je, međutim, sigurno: tko god kanio ozbiljno se baviti i drugim područjima nacionalne kulture 19. stoljeća – od povjesničara, lingvistica, medicinara, kemičara i matematičara, preko etnologa, pedagoga, filozofa, psihologa i estetičara, scenskih, likovnih ili glazbenih stručnjaka do povjesničara astronomije, meteorologije, sporta ili enigmatike, kao i onih koje zanima kultura jela, moda ili kako se prikrađuje dokolica (zagonetke, rebusi, šah i križaljke) jednako će tako morati posegnuti i za našom književnom periodikom.¹⁷ Čak i onda kada se sva ova područja počnu izdvajati i stjecati vlastita glasila.

Prihvatimo li na kraju pomalo uopćenu ocjenu da je hrvatska književnost do kraja 19. stoljeća u znaku kroatocentrizma kao višestruko uvjetovane reakcije na procese koji su se zbivali na svim razinama njezina života, neki dotad trajajući već stoljećima, neki pak novijega datuma među kojima su svakako najznačajniji oni što ih je generirala s jedne strane Francuska, s druge industrijska revolucija, tj. da se radi o projektu koji je bio izražavan, oblikovan i na kraju izveden upravo putem njezine periodike, onda ujedno prihvaćamo jednako poznatu tezu da od kraja istoga stoljeća ta ista književnost postaje eurocentrična, tj. pokazuje kritički odnos prema dotadašnjem tipu hrvatstva. Šezdeset godina poslije ilirskoga ova se promjena na kulturnome planu opet zbiva u dinamici jednoga novoga, sada modernističkog pokreta kada časopisi zadobivaju iznova ključnu ulogu te stupaju u prvi plan općega društvenoga, dakle, i književnoga nacionalnog života i sami doživljavajući radikalne promjene. No, to je ujedno i početak novoga stoljeća s kojim se uglavnom podudara i novo

izgradnju Zagreba kao "glavnog grada" (20.000 stanovnika) te portretirao brojne uglednike o čemu isti "Vienac" uredno i izdašno izvješćuje. Slike *historičkog genrea* bile su izložene u zagrebačkim knjižarama, Jugoslavenskoj akademiji ili sveučilišnoj knjižnici, a njihove grafičke reprodukcije visjele su na zidovima građanskih soba uz litografirane portrete poznatih ličnosti kao što su Jelačić ili Strossmayer, a imao je zadaću da patetikom i alegorijom potiče nacionalnu povijesnu svijest. Posebno mjesto pripadalo je i Isidoru Kršnjaviju, koji je još 1868. pokrenuo osnivanje "društva umjetnosti", ali je ono počelo djelovati tek početkom 1879., a na njegov prijedlog pri muzeju je osnovan i odsjek za umjetnost i obrt. No, uz časopise i likovnu umjetnost krajem će se istoga stoljeća vezivati pokret naše secesije, a preko toga, tj. preko zajedničke suradnje mladih umjetnika – likovnjaka i književnika, i konačno osnivanje nacionalnoga književničkoga društva. Usp. Gross – Szabo!

¹⁷ Od prirodnih znanosti tijekom druge polovice 19. stoljeća, osim jakih odjeka Darwinove teorije, najvažniju praktičnu ulogu imala je lučba (kemija), potom munjina (elektrika), dok je matematika bila u službi obrta, trgovine i prometa. Inače, Darwin i drugi predstavnici moderne znanosti, postaju tih godina predmet diskusije i polemika u Hrvatskoj; već 1864. u "Književniku" izlazi članak Živka Vukasovića *Čovjek i životinja* inspiriran Darwinom, a Špiro Brusina o Darwinovoj teoriji drži u Zagrebu predavanja i štampa ih u "Viencu" 1870. itd.

časopisno doba a u kojemu će sva periodika na kraju izgubiti onaj karakter i ulogu koju podrazumijeva netom spomenuti izraz "prvi plan općega društvenog života" – kako zbog izmijenjene socio-kulturne paradigme, tako i zbog rastuće konkurencije novih medija – od filma i radija do televizije i Interneta.

3.

Vratimo se sada onome drugome spomenutom pitanju kojemu je ionako naša znanost dosad posvećivala slabu, gotovo nikakvu pažnju, a što je posljedica ne toliko stvarnoga manjka nekoga teorijskoga interesa koliko u prvome redu nedovršenoga procesa usustavljanja časopisnog nacionalnog korpusa i njegova barem osnovnog opisa te poticaja koji bi onda otuda proizišao.¹⁸ Da je tako, pokazuje već spomenuti lament naše historiografije o, zoranićevski rečeno, *rasutoj bašćini* po stranicama naših novina i časopisa.

Što je zapravo časopis, kako ga definirati i kako opisati, štoviše, može li se i po čemu izvesti njegova poetika te mu tako priznati status relativno autonomne strukture?

Kako ovo pitanje ne postavljam prvi put, ono me nužno vraća na vlastiti rad o toj temi a koji počinje dojmom kojemu se i sada teško oteti, naime, da se pitam o nečemu što je zapravo općepoznato. Na jednoj strani stoji toliko duga tradicija jednoga medija da mu ovaj put ni najbezazleniji proroci ne daju popusta u svojim sve mračnijim prognozama, s druge pak, baš ga ta ista tradicija čini općim i zato pomalo neupitnim mjestom naše svakodnevice (Kipphan).

¹⁸ Znanstveni interes za periodiku generalno se pojavljuje relativno kasno, tek početkom 20. stoljeća, i u tome su ponajdalje otišli Nijemci stvorivši posebnu disciplinu koja se bavi ne samo povijesnim već i teorijskim aspektima studija novina i časopisa (*Zeitnugswissenschaft* i *Zeitschriftwissenschaft*, odnosno *Zeitungslehre* i *Publizistiklehre*). Naročiti su doprinos u tome dali autori poput Joachima Kirchnera (*Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens*, 1 – 2, Leipzig 1928/1931; *Das deutsche Zeitschriftwesens, seine Geschichte und seine Probleme*, 1, Leipzig 1941; 1 – 2, Wiesbaden 1958/1962; *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900*, 1, Stuttgart 1969.), Otta Grotha (*Die Zeitung, eine System der Zeitungskunde*, Mannheim 1930), Ernsta Herberta Lehmana (*Einführung in die Zeitschriftenkunde*, Leipzig 1936), Wilmonta Haackea (*Die Zeitschrift – Schrift der Zeit*, Essen 1961) i drugi. Usp. priručnik Emila Dovifata, *Handbuch der Publizistik*, i to treći svezak čiji su suradnički prilozi posvećeni najvećim dijelom novinama i časopisu među kojima i Güntera Kieslicha o pojmu časopisa (Berlin, 1969)! Od engleskih autora ističe se knjiga Davida A. Kronicka, *A History of Scientific & Technical Periodicals. The Origins and Development of the Scientific and Technical Press 1665 – 1790*. (Metuchen, N. J. 21976) koja se u svojem pristupnome dijelu oslanja na njemačke autore, u prvome redu na spomenutoga Joachima Kirchnera. U nas je takav interes uglavnom tek posredan, iskazan uz one radove koji se bave određenim časopisima ili problemima koji su s njima povezani, pa bi se tek njihovim apstrahiranjem dalo, uvjetno rečeno, izvesti i neka časopisna teorija. (Usp. moj rad *Barčevi časopisi* u zborniku Stanislavu Marijanoviću, Osijek 2005!) Međutim, iako pisan kao leksikografska natuknica, članak Matka Rojnića, knjižničara Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, u *Hrvatskoj enciklopediji (Časopisi*, sv. IV, Zagreb 1942, str. 200 – 204), nije samo pionirski, već još uvijek najsustavniji, i sve ono što je po srodnim edicijama pisano o časopisima uglavnom je kompilacija ovoga rada. Osim tipologije koju je Rojnić u svome članku proveo, upada u oči i tamošnji popis literature, dakako, odreda njemačke, uključujući i Kirchnerovu *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens*; tim više čudi kasniji gotovo potpuni izostanak teorijsko-metodološkoga interesa za ovo područje. Izuzetak je u neku ruku članak Mate Lončara o hrvatskim časopisima od 1914 – 1941. u čijem se pristupnome dijelu daju i neke "naznake metodološke naravi" (Usp. Lončar!).

Iskustvo, međutim, uči da je – kao i u mnogim sličnim slučajevima – najteže s naizgled općepoznatim stvarima, pa toga nisu pošteđeni ni časopisi. Jedno od takvih mjesta već je spomenuto u dijelu o prvome hrvatskom časopisu, a moglo bi se – kako to i činim u dotičnome radu – proširiti i na pitanje o prvome tjedniku, pa ga razvijati preko toga je li "Danica" kao tjednik prvi naš časopis ili je novina u novini, varirati ga naizgled manje delikatno pitajući se jesu li npr. "Književni vjesnik" (1882), "Književne novosti" (1914) ili "Književne novine" (1930) časopis ili novine i, napokon, zaoštriti slučajem trenutnoga Matičina "Vijenca" (1991) koji se neko vrijeme bio deklarirao i kao časopis, dok "Hrvatskom slovu" (1992) ili "Zarezu" (1997) to još ne pada na pamet.¹⁹

U pozadini svih tih slučajeva stoji bogata praksa obilata nazivljem u kojemu se najčešće sinonimski povezuje više pojmova – od *lista, novine, časopisa, magazina, žurnala, glasila i organa* preko *kalendara, almanaha, albuma, ljetopisa, anala, godišnjaka i biltena* do *arhiva, zbornika, smotre, građe, radova, biblioteke, zbirke i priloga* ili pak *kola, zore, vile, vijenca, zabavnika, glasa* itd. U podnaslovima jednaka kakofonija, koja se neće stišati ni tijekom 20. stoljeća. Nema sumnje da se iza ovakvoga legitimiranja kriju zapravo prvi pokušaji autoreferiranja, odnosno prva teorija ovoga tiskanog medija. Da ona, u slučaju hrvatske periodike, nije nimalo samonikla, kao što uostalom nije niti njezina povijest, drugim riječima, da se tradicija eminentno hrvatske, tj. na hrvatskom pisane periodike, naslanja na tradiciju koja joj prethodi na nehrvatskim jezicima – od latinskih "Ephemerides Zagrabiensis" 1771., preko talijansko-hrvatskog "Kraglskog Dalmatina" 1806. do njemačkih "Agramer Theater Journal" 1815. i "Agramer Zeitung" 1826. s "Lunom" sve do 1834. – dakle, točno uoči Gajeva pothvata koji je potaknut navodno i u inat što mu ova nije htjela objaviti neke njegove pjesme²⁰ – može se vidjeti po jednome "Daničinu" članku s kraja već prve mu, 1835. godine. Riječ je o pregledu "slavo-poljskih časopisa" čiji početak ovako glasi:

– Ako je obilnost časopisov (Zeitschriften), navlastito dobrih stanovito znamenje cvatućega slovstva, tak se zaisto viděti može, da slovstvo Poljsko, i u toj njemu drugač nejako priatnoj dobi, neopada, nego dapače, da se barem na dostignutom jednoč verhu uzderžati tersi. U obćinskom vendar vrědno jest zapametiti, da kakogod svagdě drugdi tako i u toj stvari moda ili vladajući običaj mnogo učiniti može; čim biva, da sadašnje vrěme broj časopisov i drugih letećih spisov u cěloj Europi svaki dan raste, akoprem se medjutim druga važna, i u strogom (oštrom) smislu prava znanstvena, samo na tihom dozreljavajuća děla nikakvim načinom u toj měri i u tom broju nepomnožavaju. – (*Slavo-Poljski časopisi*, "Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka", 12. Grudna [prosina] 1835, br. 49, str. 1).

¹⁹ Usp. Brešić, *Kako...!*

²⁰ Usp. Brešić, *Autobiografije...*, 135!

Procvat slovstva (literature) ovdje se, naime, dovodi u vezu s brojnošću časopisa, koje anonimni autor naziva *letećim spisima* svjesno ili nesvjesno aludirajući na njihovo protopovijesno razdoblje kada su se širili u vidu **letaka** (njem. *Flugblatt*) ili brošura (njem. *Flugschrift*). Poljski primjer pokazuje kako se jedna književnost trudi iskoristiti tiskani medij koji je već, ističe se, pomodna europska pojava, iako – istina – ta moda ne pogađa i ozbiljna djela, čime se upućuje na aporističnost novoga medija s obzirom ne samo na vrstu sadržaja koji se posreduje (ozbiljan – neozbiljan, odatle elitno – popularno) već ujedno i na vlastiti komunikacijski potencijal.²¹

Zanimljiva je nadalje i tipologija tiskovina koja se nudi kroz pregled poljske tadašnje produkcije, i to svi odreda u njemačkoj leksičkoj alternaciji, koja govori da je implicitni čitatelj već odgojen, i to – kako je već istaknuto – na njemačkom publicističkom modelu.²² U prvu skupinu svrstane su *Novine političkoga savjetka*, u drugu *Časopisi slovstvenoga savjetka*, a obje – tj. i novine i časopisi – najavljeni su kao "časopisi". U skupini (varšavskih) novina svi su dnevници s pripadajućim imenima "Dnevnik" (Tagsblatt), "Dopisatelj" (Korrespondent), "Novine" (Gazeta) i "Kurir", a u skupini književnih časopisa (također varšavskih) navodi se još pet naslova od kojih su dva dnevnika (za modu i djecu), jedan (opći) magazin, ostala dva bez jasnije odrednice koja bi se dala razabrati već iz samoga naslova i bez njemačke alternacije; uz ove časopise stoji još napomena da su svi "s kipi", tj. sa slikom. Još se četiri tjednika u nastavku navode u istoj skupini – uglavnom za gospodarstvo.

Ista je podjela zastupljena i u periodici ostalih poljskih gradova kao i u onoj koja je izlazila u Francuskoj, za tamošnju poljsku emigraciju, a također i u "Daničinu" broju nakon ovoga, u pregledu čeških časopisa, političkih i književnih – od "Česke Pčele" F. Čelakovskoga i Šafarikova "Svėtozora", preko "Časopisa Českoga Museuma", "Časopisa za

²¹ U formi **letaka** u preporodno su doba izlazili mnogi kraći spisi, naročito prigodne pjesme, npr. I. Mažuranića, P. Štoosa, S. Vraza, a svakako najpoznatija bila je Gajeva budnica *Još Hrvatska ni propala*, koja se prije objave u "Danici", odnosno u *Glogovkinjama*, tako širila po Zagrebu u jednoj od svojih osam verzija. A što se spomenute aporije prvih naših časopisa tiče, "Danica" je otpočeta imala u vidu ukus i recepcijske mogućnosti svoje publike, pa je tako insistirala na člancima za prosvjetu puka tvrdeći kako samom poezijom narodni pokret ne može postići svoje ciljeve. Drugim riječima, nije se htjela ograničavati na uski sloj intelektualaca, odnosno zahtjevnije publike koja mu je važna, ali ne i presudna za uspjeh njegove političke akcije.

²² Upućivanje na leksičke nedoumice nije bila samo "Daničina", već praksa i ostalih časopisa. Tako urednik "Zore Dalmatinske" u svome Pridgovoru 1844. piše: "Tomacichemo kadgod kroz godinu one rici, koje nisu svuda poznate". Dodajmo da se u pitanjima publike, odnosno implicitnoga čitatelja koji je već odgojen na nehrvatskome jeziku, ista stvar može primijeniti ne samo na novelistiku, kako je to već istaknuto u povodu Špererova almanaha i tamošnje jedne francuske novele, već i na model dječje književnosti a čiji početak naša tradicionalna historiografija vezuje uz nastanak *Čudnovatih zgoda i nezgoda šegrtu Hlapića* I. Brlić-Mažuranić 1916. pri tome zanemarujući ne samo dotadašnju bogatu tradiciju prijevodne književnosti već i prvi "list za mladež", Filipovićeve "Bosiljak" iz 1864. Usp. doktorsku disertaciju Berislava Majhuta *Rani hrvatski dječji roman iz perspektive implicitnog čitatelja*, Zagreb 2002!

katoličko duhovništvo" i "Prijatelja mladeži", do muzičkog časopisa "Višnac" i "Biblioteke zabavnog čitanja". Drugim riječima, čini se da je časopis pojam rodnoga karaktera, a iz njega da se izvode pojmovi poput *novina*, *dnevnika* i *tjednika*, odnosno *magazina*, *biblioteke*, *muzeja* ili *zbirke* te slikovitih mu izvedenica kao *kurir*, *vijenac*, *prijatelj* i sl. To na svoj način potvrđuje u istome "Daničinu" godištu priloženi rječnik, odnosno *Sbirka* manje poznatih ilirskih riječi među kojima je prvi put u nacionalnoj leksikografiji zastupljen pojam *časopisa* (*Ephemeris*, *Zeitschrift*), pokraj već od ranije poznatoga *dnevnika* (*Ephemeris*, *Journal*, *Tagsbuch*, *Tagsblatt*), ali zato još uvijek bez *novina*, odnosno njemačkoga *Zeitunga*; od ostalih varijanti na istome su mjestu još i *Lětopis* (*annales*, *Jahrbuch*) i *Sbirka* (*collectio*, *Sammlung*) – u svim slučajevima s pojašnjenjem – kako se vidi – na latinskome i njemačkome jeziku.²³

Drugi, i u svakome pogledu bolji primjer, slučaj je Stanka Vraza i njegova "Kola". Naime, u svojem nacrtu predgovora za I. knjigu "Kola" iz lipnja 1842., koji međutim nije bio objavljen, daje se prva definicija *novina* i *časopisa*, ujedno i prva distinkcija kao i njihova klasifikacija, i sve to na takav način koji, zanemarimo li arhaičan leksik, kao da su danas izrečene:

– Literarni listi književni su glasonoše, bili oni tjednici ili dnevnic, a časopisi gospodari su knjiženstva, bili oni časopisi u obće kao np.: encyklopedički, ili časopisi pojedinih granah znanja kao što su np: časopisi za pravoznanstvo, časopisi za lečiteljstvo, za mudroznanje ili bogoslovje, za dogodovštinu ili

²³ U hrvatskim dotadašnjim rječnicima latinski oblik *ephemeris* prevodi se riječima *dnevnik*, talijanski oblik *giornale* kao i njemački *Zeitung* prevode se kao *novine*, a njemački *Zeitschrift* kao *časopis*. Prvi se put riječ *časopis* bilježi u A. M. Richter – A. J. Ballamonovu *Nemacko-ilirskom i ilirsko-nemackom rukoslovníku* (*Zeitschrift*, časopis; *Zeitung*, novine; Beč 1840, str. 375), potom u *Nemacko-ilirskome Slovaru* Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića (*Zeitschrift*, časopis; *Zeitung*, novine, gazeta, Agram 1842, str. 448). U svome etimologijskome rječniku Petar Skok tu riječ kao složenicu izvodi od riječi *čas*, datira je 1842. kao čehizam (češ. *čas* "vrijeme"), odnosno, kao kalk prema njem. *Zeitschrift*, a značenje joj ovako tumači: "Prema ie. korijenu *quei-/lquēi* - 'opažati, gledati' prvobitno je značenje od *čas* bilo 'opažanje neba, da bi se utvrdilo trajanje vremena ili meteorološka pojava'. To je značenje kasnije preuzelo *vrijeme*, zbog toga se značenje od *čas* suzilo. Denominal *časiti* impf. znači 'odugovlačiti'. Iz toga se značenja vidi da je *čas* značilo prvobitno 'dulji odsječak vremena'" (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, JAZU, Zagreb 1971, str. 297). Skok se očito poziva na Mažuranić-Užarevićev rječnik, međutim, još prije obaju spomenutih rječnika riječ *časopis* može se naći u spomenutoj *Sbirci nekih rječih, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Ilirii pomanje poznate* u prilogu Gajeve "Danice" 1835, tj. "časopis, *ephemeris*, *Zeitschrift*". Zanimljivo da tu riječ ne bilježi Akademijin rječnik (sv. 4, Zagreb 1882), ali niti Iveković-Brozov iz 1901. No, oba zato bilježe riječ *novine*, štoviše, Tomo Maretić taj pojam opisuje kao "vijesti o novijem događajima", a nalazi ga "u rječniku Vukovu" (*Zeitung*, diurna), pa iako je "riječ veoma obična od posljednjih 100 godina" i potvrda ima i u M. Pavlinovića, V. Bogišića i P. Kneževića, Gaja ne navodi (sv. 4, 1882). Zato se, međutim, dalje tumači pojam ne samo novinara već i novinarka, ali kako?! Dok je novinar "čovjek, koji piše novine, žurnalist", novinarka je "žensko, što prodaje ili raznosi novine" (sv. 36, 1918, str. 250)! – Valja reći da se ni danas ne pravi posve jasna razlika u terminologiji koju koriste Nijemci nazivajući jednu vrstu publikacije *Zeitung*, a koja se koristila tijekom cijeloga 18. stoljeća, a drugu *Zeitschrift*, koja se kao termin pojavila kasnije, tek krajem istoga stoljeća. Tiče se to kako hrvatskoga para *novine-časopis*, tako npr. i engleskoga para *journal*, (*news*)*paper* – *periodical*, *magazine* ili francuskoga *gazette* – *journal*, talijanskoga *giornale* – *periodico*, *rivista*... itd. Ove nedoumice jednako pogađaju i povijest ovoga medija, tj. pitanje njegova prvenstva, no većina izvora navodi pariški tjednik *Journal des Savants* koji je Denis de Sallo osnovao u Parizu 1665. kao prvi časopis uopće.

Svrha je književnih listova, nastavlja Vraz, donositi "glasove i vijesti" o književnim stvarima, a svrha časopisa "zabavljati se sa stvarima i tržnim sudom varhu ovih stvari", tj. dok listovi otvaraju i priređuju hambare, časopisi nanašaju u te hambare žita, hljeba. Drugim riječima, zaključuje Vraz, dok je svrha književnih listova buditi i širiti duh, svrha je časopisa isti duh putem znanosti i umjetnosti udomavljati i onarodivati.

Baš takav literarni list je Gajeva "Danica", koja dobrim dijelom ispunjava svoju svrhu "vjernog glasonoše" književnih i drugih domorodnih pojava u Ilira i ostalih Slavena, ali tko više zahtijeva (kao što se osobito posljednju godinu, tj. 1840. zbiva), toga taj u "Danici" neće naći. I pokraj toga što je ona prvih godina donosila članke o raznim znanjima, te pjesme, ulomke klasika i pripovijetke, kako stvari stoje sada, kad ono što se prije 8 – 10 godina zbilo u jedan-dva mjeseca, sada se zbiva u jedan-dva dana, "Danica" ne može uz svoje "prvo i glavno zvanje glasonoše" slijediti i "namješništvo časopisa" – ona jednostavno nema mjesta za dulje priloge. A kako se zbog tih njezinih sitnih stvari, tj. vijesti o glavnim novim pojavama i kratkih članaka, upravo domorodni duh neće razvijati i jačati, treba "krépčega duševnoga hlěba razgovora", većih rasprava i nauke, i zato se pokreće "Kolo", koje "sve ako i nije povremeni časopis, to se opet po licu i sàrcu medju časopise brojiti ima" (Maixner, 24).²⁴

U drugome, sličnom tekstu, također neobjavljenom predgovoru sada IV. knjige "Kola", Vraz ističe da su za svaku književnost potrebni "i novine i časopisi, jer "novine su knjigonoše, koje mu donose bårze glasove o kojem učinjenom napredku (ma bio duševni ili materialni), a časopisi su kiridžije koji mu dovoze teške tårgove (espap, robu) znanja i nauke". Godine 1835. stekli smo političke i književne novine, i to je bilo dovoljno "za pàrvu dččinsku dobu" kad su prvi "književni stvori" bili plodovi trenutka. Vrijeme se, međutim, promijenilo, i "već oko god. 1840. opazili smo, da 'Danica' nedospěva za sve radnje naših književnikah", pa iako je svašta objavljivala, upravo tim preobiljem nije mogla nikome udovoljiti, te je promašila svrhu novina, mimoišla pravac kolebajući u nestalnosti ili šarenosti. Nakon pritužbi, posebice pisaca, tražio se jedan časopis, na što je 1841. upravo Vraz bio nagovaran, no znajući koliki je

²⁴ "Kolo" se ni na jednome svojem svesku ne naziva časopisom, jer za to nije niti imao službeno odobrenje, kao što uostalom ni Ilirska čitaonica nije imala ovlasti za osnivanje Matice ilirske, tj. ta je ovlast bila na lokalnoj razini. O tome se iznova raspravljalo na sjednici Matičine uprave i 6. listopada 1846., naime, "kako bi se imao nazvati časopis, koga (!) je društvo Čitaonice o trošku Matičinom izdavati naumilo": "Da ne bi cenzura pravila kakve zapreke kad bi se uvodilo novo ime i podnaslov 'časopis', odlučilo se nastaviti 'Kolo' koje je izlazilo bez zapreka, i to s podnaslovom 'sastavakah za književnost, umjetnost i narodni život' kao i dosad. Neki su članovi uprave predložili da se odmah zatraži 'privilegijum za izdavanje časopisa', ali je većina to odbila – uvijek pod istom bojazni – 'da ne bi višja vlast prigovorila kako društvo Čitaonica, koje još višjega potvrđenja neima, urednoga časopisa izdavati može'" (Ravlić, 47; usp. Martinčić, 30 – 31!).

to posao, u pomoć je pozvao Dragutina Rakovca i Ljudevita Vukotinovića, i tako se začelo "Kolo". Skupilo se toliko pretplatnika da se "za malo vrēme čitavo izdanje (700 exx.) razgrabilo", iste godine izade i druga knjiga, ali sada s manje pretplatnika, tako da je treća izašla bez pretplate, prođa bijaše slaba, pa su morali odustati od izdanja četvrtke knjige, i "tako 'Kolo' zagreznu". Vraz tome nalazi tri uzroka, sva tri izvan samoga "Kola": najviše naše sumnjičenje, potom pretjerano politiziranje, dok je treći nepostojanje knjižara, tj. organizirane prodaje (Maixner, 27 – 29).

Vrazovi primjeri kao i oni anonimnoga "Daničinoga" suradnika (iz godišnjega kazala se vidi da je to "Dr Safarik", tj. Pavel Josef Šafárik!) pokazuju da su već na samome startu bila postavljena ključna pitanja književne periodike, odnosno naznačeni okviri njezine žanrovske poetike. Glavno je nesumnjivo ono koje se tiče ritma njezinoga pojavljivanja a s kojim je onda najuže povezano i pitanje aktualnosti samih priloga, posredno i profil, odnosno i tip određenoga periodika. Ma koliko se povremeno insistiralo na što preciznijem razdvajanju novina od časopisa, njihova načelna srodnost kao da dopušta samo jednu mogućnost, a to je upravo uzimanje u obzir tek stupnja ograničenosti bilo koje njihove inače zajedničke komponente, odnosno obilježja – od pravilnoga ritma izlaženja (*periodičnost*) i odnosa prema suvremenosti (*aktualnost*), preko opće ili neke posebne teme (*univerzalnost*) te upućenosti najširoj ili tek dijelu javnosti (*publicitet*) do načina raspolaganja, odnosno mjesta i vremena korištenja nekoga časopisa ili novina (*dispozicija*). Izveli ih tri ili deset, kako se to može naći u pojedinim njemačkih analitičara, sva ta obilježja, u određenim okolnostima sudjeluju kako u definiranju časopisa tako i novina. Pri tome čini se da presudnu ulogu ima prvenstveno stupanj njihova ograničavanja, a on je u časopisa viši negoli u novina, pa otuda i taj dojam kako i svako izvođenje pojma časopisa mora krenuti od pojma novina, koje su u pogledu tih istih obilježja – kako ističe Otto Groth – nužno neograničene. Tako i naš Vraz prostor za svoje "Kolo" oslobađa tako što reducira obilježja "Danice" koju doživljava kao novine čije je "prvo i glavno zvanje" da slijedi gotovo dnevna zbivanja te donša vijesti i kratke članke (plodove trenutka), a dulje priloge treba da prepusti "povremenom časopisu" kojemu ažurnost nije imperativ već ozbiljno i trijezno bavljenje i prosuđivanje stvari iz znanosti i umjetnosti.²⁵

S obzirom na praksu u kojoj se spomenuta obilježja nigdje ne pojavljuju u čistom obliku, odnosno na nepregledno mnoštvo vrsta i tipova časopisa, nesigurnost i proturječnosti u njihovu definiranju gotovo da su neizbježni. Čini se da je i u ovome slučaju, kako to

²⁵ Usp. Dovifat, 376 – 378! – Spomenuti David A. Kronick, pozivajući se na njemačke autore, navodi sedam časopisnih obilježja: 1. *Periodicity* (periodičnost), 2. *Duration* (trajanje), 3. *Collectivity* (kolektivnost), 4. *Availability* (dostupnost), 5. *Continuity* (kontinuitet), 6. *Timeliness* (pravovremenost), 7. *Universality* (univerzalnost). (Usp. Kronick, 16 – 18!)

sugerira Günter Kieslich, jedino ispravan onaj put kojim nas vodi sami proces nastajanja časopisa, odnosno njegova povijest te uvažavanje toga procesa kao polazišta za opisivanje iz njega izvedenoga pojma časopisa. Drugim riječima, s obzirom na nejasnoće koje vladaju i u području publicistike, odnosno teorije novina i časopisa, kao uostalom i u području same književnosti – ma što pod tim podrazumijevali, čini se da smo na tlu koje izmiče nekome iole čvršćem i jednoznačnijem, otuda onda upotrebljivijem i samoj praksi prikladnijem određenju fenomena časopisa.²⁶ U najmanju ruku kao da nam preostaje jedino to da se ograničimo na ulogu koju časopis ima u nekome društvu i vremenu te na procese koje ovaj medij pokreće obavljajući u osnovi trostruku zadaću, naime, da *informira*, *dokumentira* i *transformira* (faktor *itd.!*) to isto društvo i vrijeme. Tu međutim još nije kraj, jer neki periodik nije tek u bilo kakvome, već je uvijek samo u više ili manje snažnome interaktivnome odnosu, pa tako i on prolazi kroz te iste procese kao njihov i generator i moderator i sam bivajući podložan i istim promjenama obilježen. U našem konkretnom slučaju to znači da književni časopis informira o svemu što ulazi u krug tzv. književnoga života, da utječe i mijenja npr. žanrovsku sliku nacionalne književnosti 19. stoljeća ili sam pojam književnosti i da na koncu o tome svjedoči upravo svojim sadržajem koji je trajno pospremljen na njegovim stranicama kao dokument jednoga vremena i jedne književnosti a kojemu će se uvijek moći vraćati vraćajući se zapravo samoj tradiciji koju je upravo časopis bio konstituirao.

Da su prave poteškoće stvarnije od bilo koje teorije, vidi se već u prvome kontaktu s praksom, tj. s periodičkom produkcijom, pa tako i u slučaju našega pokušaja sistematizacije građe 19. stoljeća. Sama činjenica da smo otpočeli s "Danicom" i godinom 1835. te da smo izdvojili 47 periodičkih izdanja iz korpusa koji je u najmanju ruku veći od toga broja govori da se postupalo selektivno, tj. da se u izboru rukovodilo nekim kriterijima. A da ti kriteriji nisu nimalo jednostavni, vidi se još više po načinu prezentacije izabranoga korpusa, tj. po izdvojenim atributima pojedinih časopisa koji pretendiraju na status tipičnih obilježja cijeloga korpusa, čak i onoga dijela koji našim opisom nije obuhvaćen. Te je attribute u osnovi moguće podijeliti u dvije skupine: opću i posebnu, odnosno na onu koja legitimira časopis kao u osnovi još nerealiziran projekt koji je – kao svojevrsno djelo u nastajanju (*work in progress*) – idealistička konstrukcija što "postoji" eventualno u glavi svojega urednika, druga je pak ona skupina koja pripada samoj realizaciji, tj. procesu s konkretnim pojavnim oblicima nekoga časopisa a koja – za razliku od prve koja nužno ne pripada tekstu – na svoju tekstualnu prirodu isključivo i računa i zbog koje, napokon, časopis i pripada pisanome mediju.

²⁶ Usp. Dovifat, 380 – 382!

U prvoj su skupini oni podaci koji kao dio i zakonski obveznoga **impresuma** legitimiraju časopis uopće, a najčešće su to: *naslov i podnaslov, izdavač, odnosno vlasnik ili nakladnik, urednik, odnosno odgovorni urednik, tiskara, adresa, periodičnost, opseg, format i cijena*, kadšto još *rubrike i naklada te pretplata i prodaja*, odnosno distribucija. Oni se obično skupno ističu na jednome mjestu pojedinih brojeva ili uz pojedine skupine brojeva, najčešće godišta. U drugoj su skupini podaci koji legitimiraju svaki poseban broj, odnosno svezak nekoga časopisa, najčešće oni isti koji su i na prvoj razini. No, potpuna zrcalna struktura nije nužna, tj. podaci iz druge skupine ne moraju biti preslikani i podudarati se s podacima iz prve skupine, pa se upravo svi rizici časopisa kao otvorenoga djela i registriraju na ovoj razini; s njima se ujedno očituje raskorak između vlastite, najčešće programom deklarirane teorije i njegove, tj. časopisne prakse; raskorak zna biti toliki da periodik posve promijeni svoju žanrovsku poziciju, npr. da preraste ili u novine ili u almanah, odnosno u povremeni zbornik ili pak obrnuto, kako je to bilo u slučaju "Lune", "Kola", "Bosanskog Prijatelja" ili "Glasonoš", ili kako će to u sljedećem stoljeću biti npr. "Savremenikom" 1931, pa ponovo u nekoliko navrata s Matičinim "Kolom", a onda i s "Vijencem" itd. Na ovoj (druvoj) razini središnje mjesto zato zauzimaju pojedina godišta, odnosno svesci ili knjige te brojevi nekoga časopisa, tj. podaci koji se iz svakoga od njih izravno ili neizravno iščitavaju i koji ujedno ovjeravaju deklarirane i nerijetko netočne podatke među kojima je najčešće kompromitiran upravo onaj za žanrovski status jednoga periodika inače najdelikatniji, naime njegova periodičnost, pa gotovo da danas nema časopisa koji ne kasni barem za jedan broj a što je, međutim, za novine gotovo nezamislivo.

Što se pak **naslova** tiče, od načelno dviju mogućnosti, naime da su ili neutralni, tj. predstavljeni nekim skupnim pojmom (npr. *časopis, novine, list, tjednik, mjesečnik* i sl.) ili pak obilježeni imenom koje ističe bilo način oblikovanja (npr. *zbirka, prilozi, prinosi* i sl.), bilo priopćajni oblik (*razgovori, pisma, dopisi* i sl.) ili pak odnos prema vremenu (npr. *starine, novosti* i sl.) ili prema nekim drugim institucijama (*biblioteka, matica, muzej* i sl.), nijedan u svome imenu nema neku čisto žanrovsku odrednicu. Imena su im uostalom tipična za tadašnju produkciju, što se vidi i po spomenutim poljskim i češkim primjerima; prevladava alegorijsko-simboličko ("Danica", "Zora", "Zvezda", "Iskra", "Neven", "Bosiljak", "Leptir", "Sokol", "Lada", "Vila/Vile", "Kolo", "Vienac"...), odnosno topografski obilježeno nazivlje ("Bosanski Prijatelj", "Slavonac", "Dubrovnik", "Slovinac", "Hrvatska", "Balkan"...) – u prvo vrijeme, kako to pokazuje i odnos prema suradničkim imenima, u znaku ilirske paradigme (romantizam), a od osamdesetih godina prema kraju stoljeća izrazito hrvatske (realizam) – u oba slučaja s težištem na *prostornoj* karakterizaciji. Zato će, međutim, glasila *fin de sièclea* ne

samo dotadašnjim tipovima dodati i nove, s novim tipom estetizacije (secesija) i duhovne orijentacije (kozmpolitizam), već prelaskom u novo stoljeće periodika će biti u znaku intencionalnoga odnosa sada uglavnom prema *vremenskoj* izravnoj ili posrednoj dimenziji ("Novi vijek", "Nova Nada", "Novo Doba", "Novo Svjetlo", "Mladost", "Preporod", "Život", "Savremenik..."), a koja će se u doba pred Prvi svjetski rat povući za volju nekih novih "prostora" ("Krik", "Kokot", "Plamen", "Juriš", "Vijavica", "Orkan", "Ozon", odnosno "Književna republika", "Kritika", "Književnik", "Literatura", "Književni jug", "Književne novosti", "Izraz", "Pečat" i sl.)

Zato, međutim, **podnaslovi** istih časopisa u većini slučajeva opisuju imena koja nose, i to tako da je uvjerljivo najviše onih koji se deklariraju kao list, manje onih koji se deklariraju kao časopis, a samo u jednome slučaju nalazimo pojam *tjednika*, odnosno njegovu socijalnu odrednicu (*glas/ilo*). Zato je znatno manje *smotri*, *zbornika*, *zbirki* ili *sastavaka*, odnosno *glasa*, *priloga* ili *članaka*. "Književnik" je u neku ruku izuzetak i u isto vrijeme tipičan časopis svoga vremena, jer iako nominalno omeđen na područje koje ulazi u naš opis, njegovi prilozima u rasponu od jezika i književnosti do prirodnih znanosti ilustriraju i sami naširoko postavljeni pojam književnosti dotičnoga vremena; on je uostalom ionako imao poseban zadatak, naime, da pretencioznijim prilozima pripremi domaći kadar za prvu modernu nacionalnu akademiju unutar koje će biti pokrenute nove, specijalizirane periodičke publikacije čiji naslovi sada pokazuju nove pravce grananja pojma časopisa te kako časopisi, uključujući isti "Književnik" ili prije njega Kukuljevićev "Arkiv", doživljavaju sami sebe kao instituciju.²⁷

²⁷ Kao prvi časopis za "narodnu znanost", na prijedlog Franje Račkoga, "Književnik" je tiskao radove iz hrvatske i srpske filologije, povijesti te prirodnih znanosti. Vatroslav Jagić bio je ne samo jedan od trojice urednika koji je utvrdio i ortografska rješenja za "Književnik" (*ć* umjesto *tj*, *ie* i *je* umjesto *ě*, *r* umjesto *er* ili *ar*, bez genitivnoga *-ah*), već i suradnik koji se svojim filološkim raspravama borio protiv diletantizma, a objavivši 1867. svoju *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, utemeljio je i modernu književnu povijest. U svojim uspomenu on je o "Književniku" zapisao: "Zasluga je bila Račkoga, njegova ideja i inicijativa, što smo on, ja i Torbar u trojem odlučili izdavati naučni časopis u sveskama po deset tabaka na četvrt godine, dakle 40 tabaka na jednu godinu. To je bilo za godinu 1864 stavljeno u tečaj časopis Književnik, za koji smo predobili Maticu Ilirsku, da će ga kupovati za svoje članove i time osigurati njegovu egzistenciju, a biskup Štrosmajer priskoči u pomoć nekom svotom novaca, da bi članci mogli biti honorisani. Tako počesmo za godinu 1864 izdavati Književnik u četiri sveske, da pokažemo protivnicima akademije, čijemu osnivanju beše Štrosmajer položio materijalni temelj, da smo i u naučnom pogledu dozreli za takav zavod. Književnik je bio zamišljen i stao izlaziti kao preteča Jugoslavenske akademije, kojoj se nije protivila samo bečka vlada – kad je ona dobrovoljno podupirala ma koji duševnom napretku namenjeni slovenski zavod ili društvo?! – već i na žalost mnogi stariji članovi domaće inteligencije [...] Književnik dobi značaj opozicije ne samo literaturne već i političke, jer su njegovi glavni suradnici bili pored Račkoga sve sami Štrosmajerovci, među njima dakako i ja (Jagić, *Spomeni...* 58). Uza sve poteškoće, uz pomoć Matice koja je u svojim planovima računala na buduću Akademiju, JAZU je okupila znanstveni kadar te pokrenula vlastita redovita i povremena izdanja. O tome Jagić bilježi: "Smem priznati, da je izdavanje starih hrvatskih pisaca u Akademiji ustanovljeno na moj predlog, dok je Starinama dao inicijativu Rački, a nazvanje Rad za akademski periodički časopis bi prihvaćeno po predlogu Daničićevu" (Jagić, *Spomeni...* 83 – 84). A kada je Akademija zaživjela, Matica joj je povjerila književni rad, dok bi ona upravljala njezinim kapitalom, no pokazalo se da takva podjela nije dobra, pa je Akademija predložila 1872. raskid njihove

Pokraj općih časopisnih podataka za koje smo bili rekli da legitimiraju neki periodik kao intencionalno beskonačan projekt a koji su na razini pojedinih brojeva u pravilu smješteni na njegovim vanjskim stranama, tj. na omotima ili njihovim dijelovima (impresumu), pojedini svesci popunjeni su svojim "pravim" sadržajem, a to su **prilozi**. Prije nego se pozabavimo njihovom strukturom valja napomenuti da je postupak apstrahiranja identifikacijskih elemenata nekoga periodika, odnosno grafičkoga izdvajanja njihovih **naslovnica** kao zasebnoga dijela časopisne strukture također proces, pa dakle ima vlastitu povijest: prvi časopisi u tome su smislu, naime, tijesno povezani sa svojim sadržajem, dok će se razvojem grafičke industrije, odnosno tržišta sve više izdvajati te vlastitom likovnošću upućivati na svoj karakter. Ovo će naročito biti izraženo s prijelazom u 20. stoljeće, a imat će i određene negativne učinke, recimo, u arhiviranju periodičkih izdanja; nerijetko se, naime, uvezuju pojedini svesci godišnje produkcije nekoga časopisa tako da se upravo omotnice izbacuju, tj. uvezuje se samo tzv. **knjižni blok** na kojemu nerijetko ne stoje svi za časopis relevantni podaci, što otežava njihovu rekonstrukciju. Kadšto se može raditi i o tome da, na primjer, neki prilog iz časopisa nije potpisan, ali se u kazalu, koje je na omotnici, autor navodi ili da stoji neka druga obavijest čija važnost može samo naizgled biti drugorazredna, npr. reklama nekoga sponzora; ne samo da nije nevažno je li i tko je dotični časopis sponzorirao, već i to kako je sponzor istaknut, samo tekstom ili likovnim znakom ili i jednim i drugim, a jednako važno je i to da li i na koji način određeni časopis reklamira samoga sebe itd.

Što se **priloga** tiče, bez obzira na karakter, njihova se struktura u osnovi može svesti na dva osnovna elementa – na autora i na naslov. Dakako, samo mjesto gdje se nalazi pojedini prilog podrazumijeva i njegove, nazovimo to, fizičke atribute – počam od imena časopisa u kojemu se objavljuje i njegova broja, odnosno sveska s numeričkim (datacija i paginacija) podacima do rubrike, žanra ili kojih drugih verbalnih podataka – bilo da su istaknuti u samome broju ili tek u godišnjem pregledu, odnosno da su i sasvim izostali, ali se – kako je ranije istaknuto – podrazumijevaju. Ne samo da nije nužno, već se najčešće prilozi i pojavljuju nepotpuno, tj. bez svih spomenutih obilježja, pa je čitanje časopisa na ovoj razini problem i u trenutku kada dotični prilozi bivaju objavljeni, a još veći za svako naknadno čitanje. Drugim riječima, idealističku projekciju nekoga časopisa u svakome trenutku ozbiljno

dotadašnje veze. Tako je i časopis "Vienac", koji je na Akademijinu inicijativu 1869. počeo izlaziti, bio prepušten Dioničkoj tiskari koja će potom angažirati Augusta Šenou kao urednika. I o tome, tj. o "Vienčevu" preživljavanju dok ga nije preuzeo Šenoa, Jagić piše: "Kako ipak 'Vienac' stoji? Da li je i materijalno tako slab, kako je kukavan po sadržaju? Nemojte me zaboga izdati nikomu, ali ja držim da je nehajstvo njegove redakcije već dotjeralo do krajnosti! Ne bi li akademija, kako se sad mladjim silama poštapila, prihvatila se nekakva širega, ako i akademičkoga poduzeća na korist šire publike? Ja držim da monstruozi naslov: *filosofičko-pravoslavni* podnosi sve što samo hoćete unj uložiti. Šteta što ne uzeste u svoje krilo i Šenou..." (Jagić, *Spomeni...* 237)

ugrožavaju više ili manje prikrivene strategije koje kontroliraju njegovo postvarenje i nema sumnje da u tome sudjeluju ne samo društveni čimbenici već jednako tako i oni medijski, odnosno tehnološki.

Pokušat ćemo svratiti pažnju samo na neke.

Pitanje **autora** pojedinih priloga relativiziralo se u rasponu od potpunoga izostavljanja preko skrivanja iza inicijala, šifri i "slijepih imena", tj. pseudonima, do djelomičnoga otkrivanja samo dijelova imena i prezimena tako da se ni danas mnogim prilozima – uz najbolju volju – ne zna autor ili se pri naknadnim pokušajima da im se imena ipak otkriju nerijetko događaju pogreške. Tako su npr. Kranjčevići anonimni kritički prilozi u sarajevskoj "Nadi" bili pripisivani Milutinu Nehajevu (Kapetanić, 378), a poseban su slučaj imena u katoličkoj periodici, npr. u "Luči" (1905 – 1941), unutar nje posebno opet tijekom socijalističkoga razdoblja, a istoga su tipa i iskustva naših emigrantskih glasila u kojima su surađivali i poneki domovinski autori, dakako, skriveni iza lažnih imena ili šifri.

Što se autorstva tiče, valja primijetiti još barem nekoliko stvari. Prva se odnosi na Šporerov *Almanah* u kojemu se ne navodi nijedno autorsko ime, pa tako ni Francuza Franocisa Marie de Bacularda d'Arnauda, autora ovdje više puta spomenute novele *Almanzai*. A što se tiče tamo uvrštenih pjesama baroknoga I. Ivaniševića, sam Juraj Matić, tj. Matija Šporer (sic!), napominje da ih je mijenjao kako se njemu "ugodno vidilo", što za to vrijeme nije bilo ništa neobično i ne samo hrvatski kuriozum, već kulturna konvencija.²⁸ Druga se pak odnosi na kategoriju tzv. **višestrukoga autorstva** a koja se zapravo smatra jednim od nužnih obilježja modernog časopisa. Praksa, međutim, i ovdje pokazuje odstupanja pa se događa da je autor časopisa pojedinac koji je ujedno i izdavač i urednik, ali i jedini suradnik. Razlozi mogu biti brojni, npr. da takav časopis nije želio ili da nije mogao privući više suradnika. Takva je u nekim fazama bila i "Danica", potom "Kolo", "Bunjevačka i šokačka vila", naročito pak "Bosanski Prijatelj" koji gotovo da se može nazvati autorskim časopisom, a još izrazitiji slučaj je Prodanove "Hrvatske" itd. Toga, međutim, nije bila lišena niti časopisna praksa 20. stoljeća, štoviše, bečki "Die Fackel", časopis Karla Krausa, koji je u početku imao uzak krug suradnika, od 1912. ispunjavao je samo njegov urednik, pa je dobio nadimak *Fackelkraus*; uzore je Krausov časopis imao i u Hrvatskoj, npr. Šimićev "Književnik" ili Krležina "Književna republika".²⁹ Napokon, posebni su slučajevi upotreba mrtvih kao živih

²⁸ Usp. Mira Gavrin, *Pjesništvo narodnog preporoda u odnosu na njemačko i austrijsko pjesništvo* u zborniku *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima* (ur. K. Pranjić i A. Flaker), Zagreb 1970, str. 118 – 119!

²⁹ Pišući u svome "Književniku" o Karlu Krausu i njegovu bečkome listu "Die Fackel", A. B. Šimić ističe da ga je "u prvome vreme ispunjavao gotovo sam [...] a poslednjih desetak godina ispunjava sam samcat"! (Usp. *Karl Kraus*, "Književnik", I(1924), br. 1, str. 31 – 36!)

imena kako to, recimo, svjesno radi Gaj pretiskavajući stare hrvatske pisce u svojoj "Danici" tako da stvara dojam kao da je riječ o živom piscu (npr. A. Kanižlića ili J. Ferića), potom skrivajući suradnika iza imena književnih likova kao u slučaju Mijata Stojanovića koji se u "Danici" potpisivao kao Slavodrug Miloglasović prema likovima Slavodrug i Miloglasa iz Katančićeva *Razgovora pastirskog* itd. Koliko je sve to u početku ozbiljno zbunjivao čitatelje i kako su na to gledali, vidi se iz pisma Matije Mažuranića bratu Antunu iz Novoga 1. siječnja 1839. a u kojemu stoji i to kako se tamošnji župnik tuži na ovaj novi običaj, koji su uvele prve hrvatske novine, naime: "Pokli ove novine ilirske gredu već je svako zlo na svit prišlo, ove paskvile, ovo je sve 'Danica' donesla, u njoj se niš dobra ne čuje, ja čin god san videl kamo ona smira ja sam ju valje ostavil; a čaj to, podpisat se tamo na paskvil Nenad Noćir, Zloserdo Paklenjak, Nemil Zlotinić, a čaj to, ov će se svit vas zopačit, a kakovi su to imena... da je najpervo 'Danica' počela slipa imena nosit, pak da se je otroval vas svit" (Živančević, "Danica"...69!)

Dok i u tome smislu rana hrvatska periodika potvrđuje iskustva koja su tipična za proces institucionalizacije književne komunikacije a kroz koji od 18. stoljeća prolaze, između ostaloga, i autor i njegovo djelo, i to u svim europskim literaturama, postoji ipak jedna naša posebnost i to u vidu druge krajnosti, naime, sada gomilanja na mjestu koje formalno pokriva autorovo ime. Riječ je o tome da se u Gajevoj "Danici" tijekom ilirske faze uz imena suradnika, ma kako da su pisana, u pravilu navodila – pokraj ilirske – i uža regionalna pripadnost. Pa kada se, na primjer, u Gajevoj "Danici" Slovenac Jakob Frass potpiše kao *Stanko Vraz, Ilir iz Štajera*, Mato Topalović kao *Savo Radislav Domorodčević, Ilir iz Slavonie* ili fra Grgo Martić kao *Ljubomir Martić, Ilir iz Hercegovine* itd., ni u kojem se slučaju ne radi o nekome izvanrednome pridavanju važnosti formalnoj vlastitosti djela dotičnih autora, već naprotiv, ono je skupa s imenom, koje je ionako najčešće ili "lažno" ili nepotpuno, maksimalno instrumentalizirano. Kako je, naime, naglasak u prvome redu na onome *Ilir*, a još više na njegovome prostornome određenju (od *Kranjske* i *Koruške*, preko *Horvatske*, *horvatskog zagorja*, *krajine* i *primorja*, *Like*, *Dalmacie* i *Dubrovnika* te *Bosne* i *Hercegovine*, *Srěma* i *Banatta* – čak i *Sèrbie*), ovako toponimizirano autorstvo nije ništa drugo već strateška komponenta poželjnoga *političkog identiteta* koji Ljudevit Gaj pokušava konstruirati objedinjujući uredničku s vlastitom preporodnom politikom, dakako, stavljajući prvu u službu druge. Mada mu maksimalistički koncept nije uspio, uspio je onaj čije su šanse bile podjednako relativne; zabranom 1843. ilirskoga imena – "buduć da se je Gaj onamo pružio kud ne bi tribalo", kako su govorili suvremenici (Horvat, *Gaj*, 204) – na njegovo se mjesto

vraća hrvatsko, sada međutim ne više regionalistički obojeno, kako se to sve do 1836. uglavnom podrazumijevalo, već kao moderno nacionalno ime.³⁰

Što se **naslova** priloga tiče, oni su najstabilnije žanrovsko mjesto, nerijetko bivaju popraćeni podnaslovom koji može biti ili autoreferencijalan (autorski) ili referencijalan (urednički); u ovome drugome slučaju, naročito u počecima naše periodike, urednici su uz naslove ili podnaslove znali u bilješkama komentirati pojedine priloge dajući najčešće ili obavijesti o njihovoj genezi ili pak izričući urednički stav, kadšto s ogradom. Nerijetko sami autori dopunom naslova vlastiti rad zapravo interpretiraju, a pomalo klasičan primjer je slučaj Šenoina *Zlatarova zlata* koji je u "Viencu" predstavljen prvo kao "roman iz prošlosti zagrebačke", dok je kao knjiga potom tiskan s drugim podnaslovom, naime, kao "historička pripoviest".

Doživljavajući sebe kao, kako rekosmo, nedovršeno djelo, časopisi to daju na znanje i putem **numeriranja** svojih ne samo godišta ili pojedinih svezaka i brojeva već i stranica, a takvo numeriranje (**paginiranje**) može biti trojako: kontinuirano, kao što je to u knjigama, ili pak diskontinuirano, tj. ograničena na pojedine brojeve ili na pojedina godišta, ili pak kombinirano (tzv. **dvostruka numeracija**) što, međutim, još nije slučaj za periodiku 19. stoljeća. Kako je ovakav postupak sukladan standardnim formatima, odnosno uglavnom stalnome opsegu pojedinih časopisa i njihovih svezaka, ovo nam periodičko obilježje omogućuje uvid ne samo u eventualna odstupanja u kontinuitetu i u razloge toga odstupanja – poput intervencija cenzure i policijskih zapljena ili pak ponavljanje izdanja pojedinih brojeva zbog potražnje i sl.³¹ Napokon, spomenuti proces izdvajanja reprezentativnoga dijela nekoga

³⁰ Ista Gajeva strategija dodatno se usložnjava uzimanjem u obzir ne samo pokrajinskih atributa "Daničinih" suradnika, već i onih koji se u pojedinim slučajevima tiču i njihove staleške pripadnosti poput, s jedne strane, grofa Janka Draškovića (*Od Trakoštjana, Poklisara Ilirskih Slavjanah Kraljevine Horvatske, Slavonske i Dalmatinske na Saboru Ugarskom*), barona Alojsa Peharnika ili grofa, odnosno kneza Orsata Pocića (Pozza) Dubrovčanina, s druge, Fr. Jan. Svobode, c. k. profesora u Pragu, Dr. Dragutina Rumya, *Profesora pravah*, Josipa Lalića, *Učitelja* i sl. Imajući ih sve ovo u vidu, može se zaključiti kako se radi o onome što Nikša Stančić naziva "oblikovanjem jedinstvenog i u svim pravicima prohodnog socijalnog polja" a u kojemu su gubile svoje funkcije i rastakale se tadašnje etničke i staleške zajednice, pa su "ukupnim učinkom modernizacijskih kretanja nastajali uvjeti u kojima zajednice mogu obuhvatiti pripadnike svih društvenih slojeva", tj.: "Nastajala je socijalna situacija koje je pojedince zahvaćene posljedicama modernizacijskih kretanja oslobodila veza lojalnosti prema dotadašnjim zajednicama, koje su gubile svoju funkciju, i učinila ih pogodnima za uključivanje u procese nove socijalizacije, odnosno koja ih je učinila prijemčivima za ideologiju koja je mobilizirala za uključivanje u naciju kao zajednicu s vlastitim identitetom sastavljenu od pripadnika svih društvenih slojeva sada jedinstvenoga socijalnoga polja" (Usp. Nikša Stančić, *Nacija i nacionalizam*, Zagreb 2002, str. 15 – 16). U samoj književnoj produkciji to će najočitije provoditi August Šenoa u svojim romanima.

³¹ Najpoznatiji je slučaj državne intervencije vezan uz "Neven" čiji je jedan od prvih brojeva "poradi jedne pjesme" (*Domorodne utêhe* Ivana Filipovića) "po c. k. redarstvenom ravnateljstvu" obustavljen, a broj bio "naknadno razaslan" s ubačenom baladom Matije Bana *Nevêra kažnjena*. Prije toga Gajeva je "Danica" znala ostajati bez cijelih svojih brojeva jer ih je cenzor zabranjivao, pa je – kako to svjedoči jedan od Gajevih urednika B. Šulek – na brzu ruku trebalo spremati nove, bezazlenije rukopise, ali ni takvi nisu bili uvijek sigurni. Mnogi objavljeni tekstovi zapravo su samo ostaci izvornika. "Danica" je 1848. donijela u više nastavaka Tkalčevićeva *Razmatranja domorodna* s autorovom opaskom kako je početak već bio izišao lani "u naših narodnih novinah,

časopisa u vidu samostalnih listova, korica ili omotnica, a s njima i nekih nerijetko i bitnih informacija koje se onda lako izgube ako nisu sadržane i u knjižnome bloku, a najčešće nisu, dobro se može opisati upravo u povodu spomenutih dvaju verbalnih obilježja, naime rubrika i žanra.

Bez obzira kako se pojedini časopis deklarirao, on je u osnovi uvijek tako koncipiran da postoji njegov glavni dio u kojemu su važniji, za nj tipični prilozi, te onaj sporedni, najčešće s posebnim ili općim obavijestima, komentarima, dopisima, oglasima i dodacima za razbibrigu (npr. aforizmi, rebusi, križaljke i sl.) a koji su pak tipični za časopis uopće. U tome procesu oblikovanja profila pojedinoga časopisa i njegovih svezaka radi se zapravo o još jednome aspektu očitovanja uredničke politike, odnosno projekcije jednoga medija i njegova žanra. I tu se u pravilu pojavljuju više mogućnosti: prva se iskazuje u samome **programu**, koji se najčešće javno predstavlja bilo kao zasebna tiskovina (letak), bilo kao članak-najava u nekome već postojećem periodiku (npr. "Danica" u Gajevu podnesku državnoj upravi 1832., a potom i u posebnome *Proglasu* od 20. listopada 1835., pa proglas pokretača "Kola" tiskan u Gajevim "Novinama", ili "Vienca" u "Pozoru", "Života" u "Viencu" i sl.), bilo pak kombinacijom i jednoga i drugoga kao, npr. u slučaju "Nadina" pisma-programa koje je slano na privatne adrese, ali je i objavljen kao članak u nekoliko novina i časopisa u Monarhiji.³² Napokon, može se raditi samo o **uvodniku**, obično u prvome broju novoga časopisa i to najčešće s projekcijom njegovih programskih smjernica koje međutim – kako smo već napomenuli – u procesu realizacije, tj. objavljivanja pojedinih časopisnih svezaka, mogu biti u većoj ili manjoj mjeri afirmirane, ali isto tako u većoj ili manjoj mjeri i iznevjerene; ovo drugo u pravilu se događa sa svakom promjenom urednika ili izdavača, kadšto zbog jednoga i

no samovoljna cenzura [...] podsieče mu laka krila", štoviše, bojeći se da neće ni ovdje izići, neke je dijelove izostavio te u druge svoje članke "upleo". Ni "Vienac" u svojim poodmaklim godinama nije bio pošteđen zapljena, pa je tako prošao njegov 13. broj iz 1898. i to zbog Gjalskijeve novele *Životopis jedne Ekselencije* te još jednoga članka u njegovu Listku. No, u tome uvelike prednjačila Prodanova zadarska "Hrvatska", pa je ime "C. K. Kotarskoga Poglavara Nassa" jedno od češćih na njegovim stranicama – što zbog zabrana članaka, što zbog pjesama, pa je list zbog zapljena često kasnio, a 1892. morao je biti "sasvim obustavljen". Poneka su cenzurirana mjesta zjapila prazna, npr. u "Novome Vieku" na mjestu pjesme Dinka Sirovice *Genius patriae super dormitentibus filiis* nema ničega, dok je anonimni članak *Demokracija i aristokracija u našem javnom životu* cenzura skratila itd. Dakako, redakcije su izvješćivale i o zabranama u drugim, stranim časopisima, štoviše, "Slavonac" je pjesmu *Excelsior!* jednoga poljskog autora (u prijevodu J. E. Tomića) objavio s napomenom kako ju je "zabranila ruska cenzura u Varšavi, jer predstavlja tendenciosno mladića, koga nijedna nepogoda nestraši, da nestupi pod zastavu slobode", itd. Dakako, ni časopisi nisu ostajali dužni vlastima, pa ako već nisu mogli otvoreno, a ono su svoje žaoke zaodijevali npr. u naoko bezazlene narodne poslovice kako je to radila Danica.

³² Dok su "Nadini" osnivači pismo s pozivom na suradnju uputili 17. rujna 1894. mnogim hrvatskim i srpskim književnicima i redakcijama, pokretači "Mladosti" u jesen 1897. svoj su *Poziv na suradnju* odštamali u 12.000 primjeraka te ga razaslali gotovo svim hrvatskim književnim i kulturnim imenima – potencijalnim suradnicima i publici, uključujući ne samo redakcije časopisa i novina, od kojih su ga neke i objavile, već i čitaonice, pa čak i kavane!

drugoga istodobno, a promjene mogu uslijediti i zbog recepcije kod publike te stanja na tržištu.

U nekim slučajevima, umjesto eksplicitnoga programa, časopis može imati neki **moto**, npr. poslovicu, pjesmu ili nekoliko stihova, što je inače bila značajka moralnih tjednika, a bila ih je zadržala i "Luna" i Gajeva "Danica", a može također i samo ime na svoj način ukazivati na program kako je to, recimo, u slučaju sarajevske "Nade" bio obrazložio njezin osnivač Kosta Hörmann³³ ili kako je to – i bez posebna obrazloženja – vidljivo u slučaju zadarskoga "Vuka" što ga je Marko Car sa suradnicima prozvao po Vuku Stefanoviću Karadžiću. Pjesnik Ivan Trnski za Havličekovu, odnosno Demetrovu "Iskru" (1844) napisao je programsku pjesmu *Iskri*, Preradovićeva uvodna pjesma nadomještavala je program Krešićeva "Naše gore lista" (*Djeluj svaki u svom krugu; Krstom, perom, plugom, veslom; Pod zastavom svaki svojom, Al' narodnim svi pod geslom*), urednik zadarske "Zvjezde" iz 1863. – umjesto uobičajenoga programa – bio je također objavio pjesmu *Mojoj Zvezdi*, a dva stiha iz Tommaseovih *Iskrica* (*Počmimo mi, drugi će bolje slijediti... / Jedna može svjećica užeci hiljadu sveća*) slovili su kao program Prodanove "Hrvatske" iz 1884. Upravo njezin urednik i izdavač, a po potrebi i pisac, i slagar i strojar, svećenik dr. Ivo Prodan, komentirajući razloge privremene obustave "Hrvatske" 1887. godine, koja je zapravo nastala iz Hrvatske bibliotečice pri "Katoličkoj Dalmaciji", piše kako su ga tadašnje novonastale okolnosti (učestale globe, zapljene i istrage) prisilile da promijeni ne samo opseg i format, već i da glavnog suradnika pretvori u odgovornog urednika, ali zato ne i da se odrekne imena lista, koje je vlastima zapravo najviše smetalo (Maštrović, 34). No, umjesto za katoličku sada je za zdravu prosvjetu s dnevnim pitanjima koja su sada zauzimala sve više prostora, pa su pretplatnici počeli primati i prilog

³³ Hörmann je, naime, u svojem obrazloženju budućeg časopisa, tragajući za imenom, polazio od toga da ono bude narodu poznato, da ima dublji smisao i da odgovara cilju časopisa, a isto tako da se može lako izgovoriti u svakom slavenskom jeziku i jasno ilustracijski izraziti, pa se opredijelio za ime "Nada", ali je uzeo u obzir još čak tridesetak naslova: "Barjaktar", "Zvjezda", "Zora", "Danica", "Prehodnica", "Soko", "Orao", "Golub" ("Golubica"), "Grlica", "Lasta" ("Lastavica"), "Slavuj", "Ždral", "Cvijetnjak", "Ljubica", "Bosiok", "Jeka", "Svjetlo", "Svjetlica", "Sijelo", "Domovina", "Prijatelj domovine", "Putnik", "Stražar", "Brđanin", "Kolo", "Otadžbina", "Bratstvo", "Pobratimstvo", "Širom po svijetu", "U gradu i selu" i "Vrh dola i gora". Kállay je na kraju odlučio da bude "Nada". Zanimljivo da su prvi "Nadini" oponenti, iz mostarskoga "Glasa Hercegovca", dok se ova nije još ni pojavila, prekrstili je u – "Trebević" (Kapetanić, 409). – Valja spomenuti kako je, osim luksuzne opreme s izrazito secesijskom naslovnicom, nekima u "Mladosti" smetalo upravo njezino ime, jer se zove "kao jedan zloglasni švapski", pri čemu Matoš misli na minhenski secesionistički časopis "Die Jugend", a koji je – bar što se opreme tiče – svakako bio pred očima našim modernistima (Košutić, 233). – Inače, što se zadarskoga "Vuka" tiče, u 19-stoljetnoj periodici to je jedinstven slučaj i ne treba ga brkati s "Branislavom" ili sa "Sv. Cecilijom", tj. s prvim našim ilegalnim političkim novinama, odnosno prvim našim glazbenim časopisom. Zato, međutim, ovakva imena neće biti nikakva rijetkost u 20. stoljeću, npr. "Matoš", "Kačić" i "Kamov". Međutim, "Vuk" je zanimljiv i po tome što je zapravo kompromisno ime; Car je predlagao da se listu "dade sasvim moderni pravac, poput književno-nedjeljnih listova u Italiji, uz potpunu emancipaciju od političkih i religioznih upliva" te da mu se nadjene ime "Demon", ali je na kraju prihvaćena preporuka Petra Kasandrića "da se, iz obzira prama još nepripravnoj domaćoj svjetini, odbaci naslov 'Demon', a listu nadjene ime 'Vuk'" – na Carovu veliku žalost što je odbačen njegov "sotonički naslov" ("Vuk", 1885, str. 73).

"Hrvatsku Krunu", koja je od mjesečnika na kraju prerasla u "glavno glasilo Stranke prava u Dalmaciji" (1894 – 1919). A gotovo školski primjer kako promjene urednika mogu, i pokraj stabilnoga izdavača, ozbiljno ugroziti neki časopis bila je "Zora Dalmatinska" kojoj je to, uz "parbu od pravopisja", bio drugi razlog obustave. Tako se "Zorin" suradnik i neko vrijeme stvarni urednik Petar Preradović u pismu Ivanu Kukuljeviću žalio na "tvrdoglavoga" urednika Kuzmanića, koji "nije kadar zauzetom poslu", pa "od svijih strana došle su žalobe" da su se i izdavači "već bili uznemirili i već je glas puklo, da ne će Zora više bieliti". Tako se sada on, na zadovoljstvo braće Battare, koji "dost novca imaju", morao umiješati kao "poluurednik i korektor", što se, međutim, u "Zori" nigdje ne vidi, jer se Preradović kao austrijski časnik nije smio potpisivati, osim kao autor priloga.³⁴

Navest ćemo još barem jedan primjer, ovaj put s ciljem da pokaže kako praksa može iznevjeriti ideju jednoga časopisa, tj. kako se urednik može nametnuti vlasniku časopisa i vlastitom ga osobnošću obilježiti. Riječ je o maločas spomenutoj sarajevskoj "Nadi" čiji je inicijator bio Benjamin Kállay, austrougarski ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine (1882 – 1903), formalni urednik Kosta Hörmann, Kállayev službenik i upravitelj Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a stvarni urednik Silvije Strahimir Kranjčević, učitelj i pjesnik.

Osjećajući, naime, nedostatak jednoga ilustriranoga književno-poučnog časopisa na bosanskom jeziku ("eine illustrierte Zeitschrift belletristisch-belehrendes Inhaltes in bosnischer Sprache") koji bi mogao zadovoljiti čitalačke potrebe svih narodnih slojeva te tako neutralizirati političke i nacionalne utjecaje Zagreba i Beograda, a uz to i djelovati u pravcu širenja "bosanskih" ideja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, zajednički ministar financija Benjamin Kállay potaknuo je izdavanje takvoga časopisa, te svome savjetniku Kosti Hörmannu povjerio da ideju razradi, na što mu je ovaj brzo uzvratio opširnim elaboratom sa svim elementima budućega časopisa – od prijedloga imena i sadržaja do mogućih suradnika i troškova. Nakon što je Zemaljska vlada u Sarajevu potom primila i Kállayev službeni dopis o prihvaćanju Hörmannova projekta, s posebnim naglaskom na objektivnoj bosanskoj orijentaciji časopisa i zadaći da neutralizira suprotne političke tendencije u sličnim hrvatskim i srpskim listovima, sastavljen je proglas s pozivom za suradnju te sazvan sastanak da se budući suradnici i javnost upoznaju s programom, razlozima i ciljevima novoga časopisa, a

³⁴ Na glavni prigovor da "Zora Dalmatinska" ne može staviti u red "s drugim časopisima izobrazenih jezika", Preradović člankom *Misli o Zori* odgovara da to nije niti moguće niti će za koju godinu još moguće biti, jer "tko Dalmaciju poznade, znati će također da talijanski jezik u njoj vlada, da njezini izobrazeni ljudi u njemu su se izobrazili". Ako nikakve druge koristi, Zora je kroz godinu dana barem probudila osjećaj za "pravi i glavni jezik Dalmatinske zemlje", pa je u tome smislu ona namijenjena onome Dalmatinu koji ne zna talijanski, već hrvatski.

sve to – od inicijative do sastanka – u svega pola godine (od veljače do rujna 1894.).

Prvi znak odstupanja od zamišljena časopisa pokazao se već u spomenutom proglasu prema kojemu će se u "Nadi" "izlagati lijepi plodovi literarnog nastojanja odasvud kud se čuje pjesan Marka Kraljevića". A već prvi brojevi 1895. pokazuju kako u ovome pokrajinskome časopisu zamišljenome da, osim dnevne politike, pokriva sve što bi odgovaralo zabavno-poučnoj izdavačkoj nakani, prevladavaju zapravo književni prilozi. Štoviše, "Nada" biva prihvaćena kao hrvatska književna revija u kojoj tijekom sljedećih dviju godina posve prevladavaju suradnici iz redova mladih, pa 1898. lokalna "Nadina" bosanska boja sasvim nestaje, iz nje bivaju izbačeni i zabavni prilozi kao zagonetke i šahovska rubrika. "Nada" postaje ozbiljni konkurent uglednome zagrebačkom "Viencu", 1899. mladi se u nedostatku vlastitoga časopisa okupljaju oko nje, također i sljedeće 1900. kada imaju i svoj "Život", 1901. ona je ugledni, visoko profilirani modernistički časopis, 1902. zbog maloga broja pretplatnika ukida se ćirilčko izdanje te dokidaju još neke rubrike pa u 1903. "Nada" ulazio kao bogati književni zbornik. Drugim riječima, "Nada" je "djelovala i živjela kao izraziti časopis hrvatske književnosti razdoblja moderne", časopis kojemu je jedina mana bila što je bio – "previše literaran".

A kako se to moglo dogoditi kad je "Nadu" za čitavo vrijeme njezina izlaženja potpisivao kao urednik Kosta Hörmann? Tako što je "faktični njezin urednik bio je naš Silvije Str. Kranjčević", odgovora Kranjčevićev suvremenik i "Nadin" suradnik Ivan Krnic. Kad je, naime, u rujnu 1894. Kranjčević službeno dodijeljen na rad u uredništvo "Nade", projekt novoga časopisa bio je zadan prema Kállayevoj ideji i Hörmannovoj razradi, štoviše, bio je zadan i datum izlaska prvog broja, 1. listopada 1894. godine. Kranjčevićevim dolaskom i angažiranjem Adalberta Kuzmanovića i Luke Grđića Bjelokosića uredništvo je pristupilo radu, pa je prvi njihov posao bio sastavljanje spomenutoga poziva na suradnju (proglasa), koji je bio zapravo "Kranjčevićevo djelo, pa prema tome označava i početni trenutak u objektivnoj povijesti Nade" (Kapetanić, 434). Na svim "Nadinim" razinama odaje se Kranjčevićeva urednička ruka – od načina kako je birao priloge i angažirao suradnike, do toga kako je strukturirao pojedine brojeve, posebno kako je tretirao "Nadin" feljton kao njezin izrazito važan dio s rubrikom *Naša pisma* kao novinom, potom bibliografije a naročito tekuću kritiku u kojoj je "Nada" afirmirala A. G. Matoša kao glavnoga kritičara hrvatske moderne. A što se odnosa prema Zagrebu tiče, odmah nakon što je razriješen dužnosti na preparandiji te službeno sudjelovao u izradi "Nadina" proglasa, Kranjčević je oputovao preko rodnoga Senja u Zagreb, gdje stiže 4. listopada 1894, dakle, nakon što je zadani rok za prvi broj "Nade" već bio istekao, pa je sa svojega jednomjesečnoga boravka u Zagrebu, gdje je doživio

"jednodušno saglasje u literarnom odzivu spram Sarajeva", donio skoro polovicu materijala za prvi broj "Nade", a koji se zato pojavio s dvomjesečnom odgodom, tj. 1. siječnja 1895.³⁵

Iako, dakle, zamišljena kao nacionalno neutralni bosanski časopis, zahvaljujući Kranjčevićевой uredničkoj ulozi, "Nada" je u realizaciji postala "književni list od vrednosti, a s njom i Sarajevo jedan od centara hrvatske književnosti", kako je to pola stoljeća kasnije formulirao Jovan Kršić. No, tu se zapravo krio i razlog njezine obustave krajem 1903. – "tobože radi štednje, a uistinu, jer se uviđalo, da se baš pomoću domaćih beletrističkih časopisa stala naglo buditi narodna hrvatska svijest" (Kapetanić, 433).

Ovakvim čitanjem "Nade" i Kranjčevićeve uloge u njezinome profiliranju kao hrvatske modernističke revije, "Nadin" tumačitelj Davor Kapetanić ne samo da revidira tu istu ulogu kako ju je dotad bio vidio ne samo jedan drugi interpretator, naime, Ilija Kecmanović, autor monografije o S. S. Kranjčeviću, s kojom je Kapetanić u implicitnom, povremeno i polemičkom dijalogu, već ujedno i prosječno mišljenje nacionalne historiografije prema kome je Kranjčevićevo djelovanje u "Nadi" sasvim minornog značenja te da ide na uštrb pjesnikove umjetnosti, kako je to bio ocijenio npr. Dragutin Prohaska. Iako je način na koji autor studije o Kranjčevićевой stvarnoj ulozi u sarajevskoj "Nadi" takav da mu je, za razliku od Kecmanovićeve, uistinu teško naći slabo mjesto, ne može se posve odbaciti ni Kecmanovićeva teza o u osnovi političkoj pozadini Kállayeve časopisne inicijative o "denacionalizaciji Bosne", i to manje zbog toga što bi na nju upućivali neki neprijeporni dokazi, a više zbog nečega što je Kecmanoviću neprestano bilo pred očima, ali nije vidio. Na stranu činjenica što i "Nadini" osnivači i sam Kecmanović pod neutralnošću, odnosno denacionalizacijom podrazumijevaju zapravo deokroizaciju i deserbizaciju Bosne i Hercegovine, čime je ostavljen prostor za treći put, a koji se vrlo brzo počeo i organizirati na isti način kao i dva postojeća. Važno je, naime, nešto drugo, a to je da istraživač Kranjčevićeva života i rada ne pokazuje baš nikakav odnos prema "Nadi" kao mediju, pa bi se

³⁵ Još se jedna činjenica ističe kao ilustracija Kranjčevićeve posredničke uloge između Sarajeva i Zagreba, a radi se o Kolu sarajevskih književnika koje je djelovalo u Sarajevu od 21. prosinca 1900. do 24. svibnja 1901. Inicirali su ga Ivo Pilar i Dušan Plavšić, a najizravnije su bili uključeni S. S. Kranjčević i M. Treščec, dok su članovi bili i Alaupović, Bašagić, Dlustuš, Dvorniković, Hadžić, Hörmann, Kapetanović, Milaković, Milićević, Mulabdić i Vrbančić, kasnije i Bujher, Kuzmanović i Truhelka, a kandidati Dujmušić i Kantoci. Kolo je održalo deset sastanaka u prostorijama Društvenog doma u Sarajevu, na kojima se, uz organizacijska i tehnička pitanja, raspravljalo o suvremenim književnim, likovnim i filozofskim temama. Na pojedinim sastancima bili su i gosti među kojima i K. Š. Gjalski. Kolo je uspostavilo i izravne veze s Društvom hrvatskih književnika u Zagrebu, koje ga je navodno smatralo svojom podružnicom. Time se tumači Kranjčevićevo, Treščecovo, Pilarovo i Plavšićevo odbijanje (Hörmannova i Dlustušova) prijedloga da se Kolo konstituiraju kao književničko društvo s vlastitim pravilima. To bi, drugim riječima, značilo da je osnivanje i pokretanje Kola bilo izravno povezano s tek osnovanim DHK u Zagrebu kojega su ova četvorica bili ne samo članovi-radnici, već i članovi i suradnici ranijeg Kluba hrvatskih književnika, pa da zato nisu pristali na formiranje novoga društva izvan Zagreba, već obrnuto, htjeli su da se Sarajevo razvije u jedan od centara hrvatske književnosti. Klub je prestalo s radom nakon što je došlo pod udar prozelitske politike nadbiskupa Stadlera (Usp. Kapetanić, 405!).

moglo pomisliti kako su "Nadini" osnivači Kállay i Hörmann, koji svjesno ili nesvjesno koriste neslućene mogućnosti još relativno mladoga medija, u tome gotovo ispred Kecmanovića i njegova vremena. Ne samo da se radi o inicijativi koja dolazi odozgo, tj. iz središta političke i ekonomske moći, a koja uključuje i Kranjčevićovo imenovanje članom uredništva iz toga istoga centra, pa je već po tome sami čin eminentno politički obojen, nego se bira medij koji se već potvrdio kao centar koji tu moć može ne samo distribuirati i uvećavati već njome i kontrolirati i manipulirati, dok s druge strane ta ista "Nada" ima "samo" jedan zadatak: da je bolja od svoje konkurencije, tj. hrvatskih "Vienca", "Prosvjete", "Doma i svijeta" te srpskih "Javora" i "Bosanske vile", što joj uz široku blagonaklonost njezina vlasnika, na kojoj bi joj svaki časopis mogao pozavidjeti, i neće biti teško. A Hörmannova "popustljivost" prema Kranjčeviću, koji od "Nade" pravi književnu modernističku reviju i koja je na istoj valnoj dužini s mladim modernistima u Zagrebu, ima mnogo zajedničkoga s popustljivošću, pa čak i simpatijama u Hrvatskoj ozloglašena Khuen-Héderváryja koje ovaj gaji za njihov kozmopolitizam – samo neka je dalje od hrvatskog nacionalizma.³⁶

Navedimo još jedan, "Nadi" i Kranjčeviću donekle sličan primjer, tj. tko je uistinu bio urednik "Mladosti", odnosno koja je bila stvarna uloga inače vrlo agilnoga i još relativno nepoznatoga Milivoja Dežmana, u časopisu inače nigdje potpisana, ali po svemu sudeći itekako prisutna i u ovome časopisnome projektu. Prepiska Dežmana i Dušana Plavšića pokazuje da je Dežman bio jedan od glavnih faktora u časopisu, ali nikako ne glavni, a prema svjedočenju istoga Plavšića idejni začetnik "Mladosti" bio bi Gvido Jeny, a stvarni pokretači njih trojica – Plavšić za književni, a Jeny za umjetnički dio (Košutić, 232). Iako drugi izvori govore da su mladi iz Zagreba predlagali za urednika Dežmana, te da je on sam već bio na to pristao, ostaju upravo kontroverze u pogledu stupnja Dežmanova utjecaja u formiranju fizionomije lista koja je bila zacrtana već u spomenutom *Pozivu na suradnju* odštampanome u 12.000 primjeraka i odaslanome čak po kavanama. U njemu, naime, pokretači oštro kritiziraju suvremeni književni život, jer da ne ide ukorak s vremenom, najavljuju da će kao jedini slobodoumni časopis koji ne pripada nijednoj stranci i koji vode jedino umjetnički i znanstveni ciljevi biti otvoreni svima te donošati najbolje domaće i strane priloge, pratiti

³⁶ Da su oko časopisa i bilo kojega medija, makar bili i književni, uvijek vrtili doista "velika politika" kada se to najmanje čini, vidjelo se već otpočetak, npr. u zabrani pridjeva ilirski u "Daničinu" imenu ili u odnosu istoga Beča prema književniku, kojega bi, skupa s Akademijom, da može, "utopio u kapi vode", kako to slikovito veli biskup Strossmayer čija je politika također za krunu bila podjednako opasna koliko i nekoć Gajeva. (Usp. o tome više u mojem članku *Strossmayero mecenatstvo u Teme novije hrvatske književnosti*, Zagreb 2001: 27 – 38 ili *Slavonska književnost i novi regionalizam*, Osijek 2004: 129 – 144!). Slučajnosti koje su se oko 1903. kitile poput grozda (npr. Kállayeva smrt, obustava "Nade", Khuenova demisija, obustava "Vienca", Strossmayerovo povlačenje pa smrt 1905, Riječka krpica i Hrvatsko-srpska koalicija, muslimanski "Behar" i Gajret itd.) nisu samo finale "stoljeća povijesti", već i uvod u jedan novi *gordijski čvor* koji će se krvavo raspetljivati na kraju sljedećega, 20. stoljeća, dakako, uz punu nazočnost medija, odsad ne više samo tiskanih.

suvremene europske, osobito slavenske književnosti, znanost i umjetnost te raditi na promociji naše literatura u stranome svijetu, napokon, da će raspisivati natječaje itd. Međutim, kao i u "Nadinu" slučaju, praksa je pokazala drukčije, tj. da je u maločemu "Mladost" odgovorila svom programu iz ovoga *Poziva*. Njezini prilozi udarili su, po Marjanovićevim riječima, "odmah u početku lista cijeloj Modernoj pečat i karakter, koji nisu potpuno odgovarali ni intencijama pokretača, ni stvarnosti, ali ostadoše neizbrisivi do kraja", a od dva glavna zadatka što ih je sebi postavila – da bude slobodan i neovisan časopis, otvoren pripadnicima svih književnih struja, i organ mlade, modernistički nastrojene generacije – ostvarila je, kako to zaključuje Nevenka Košutić-Brozović, zapravo samo ovaj drugi, i to, "manje krivnjom svojih urednika a više stjecajem prilika" (Košutić, 235). Iz svega bi se dalje moglo zaključivati kako časopis koji si, po priznanju vlastitih poprilično zbunjenih inicijatora, nije jasno znao ni imena niti programa – osim da mora biti književni, zapravo posve slučajno, svakako neplanirano, postaje našim "prvim književnim listom s izrazito modernističkom fizionomijom" s kojim pak "ni sami modernisti nisu bili potpuno načistu, ali su osjećali da nešto u našem književnom životu ne valja, da uglavnom ima provincijski karakter, dok se književnosti ostalih, pa i malih naroda (npr. skandinavskih) bujno razvijaju, ali ne znaju pravo kako da tome doskoče" (Košutić, 235).³⁷

4.

Slučaj s uvodnikom i uredničkim objavama, koji smo kao treći spomenuli u dijelu prije nizanja ovih primjera uredničke politike i odstupanja od nje, karakterističan je uglavnom za neki časopis kada on već zaživi, štoviše, s vremenom se može isti tekst ponavljati kako je to Gaj činio na kraju svakoga polugodišta. U većini slučajeva časopisi, koji se uspiju toliko održati, vlastitu godišnju produkciju zaključuju objavom pregleda svoga sadržaja po više ključeva – brojevima, priložima i autorima ili prema njihovim kombinacijama – a tiskaju se ili na kraju zadnjega broja istoga ili u prvome broju sljedećega godišta. U njima se mogu pojaviti podaci kojih, recimo, nema čak niti uz pojedine priloge, poput imena autora ili pretplatnika, potom podaci o svim urednicima ili tiskarama, pa čak i drukčiji naslov ili podnaslov časopisa negoli je to bio na pojedinim svescima, napokon, sami prilozi mogu biti razvrstani po ključevima koji mogu i ne moraju odgovarati njihovome stvarnome rasporedu putem

³⁷ Vezano uz "Mladost" i njezine pokretače Stanislav Marijanović afirmirao je tezu o osječkom uredničkom i suradničkom krugu mladih modernista koji je preko "Mladosti" i tzv. bečko-zagrebačke, a zapravo osječko-bečko-zagrebačke grupe, stajao u bliskom odnosu s drugim skupinama mladih – i u Hrvatskoj i izvan nje Usp. Marijanović, 81 – 151!

pojedinih svezaka tijekom nekoga razdoblja a što pri njihovoj analizi valja najozbiljnije uzeti u obzir.

U rezimiranju produkcije u pravilu se izlučuju **rubrike** i žanrovi, a unutar njih daje podjela na, npr. domaće i strane, odnosno izvorne i prijevodne priloge ili pak na priloge iz narodne i umjetničke literature, a u časopisima gdje ima slikovnih priloga daje se i njihov pregled i sl. Drugim riječima, naknadno se urednički usustavljuje i interpretira već objavljena građa, a glavna crta se povlači najčešće – kako rekosmo – između glavnih priloga i ostalih, sporednih. Dok se glavni ističu već time što su na prvome, dakle, udarnome mjestu časopisne sintakse, te zauzimaju najviše prostora i rijetko se izdvajaju nekim podnaslovom u pojedinim svescima, ali će se zato njihova klasifikacija obavezno provesti pri godišnjim pregledima, dotle se prilogi koje smo nazvali sporednima ili ostalima obično smještaju u specijalni dio časopisa, koji ne samo da se posebno naziva već je nerijetko i drukčije grafički oblikovan, npr. najčešće dvostupačno, tj. tipično novinskim slogom, i manjim slovima. Dok "Danica" na prvi pogled nema rubrika, izuzmu li se *Njetila* s najčešće poučnim aforizmima, "Kolo" je na svojom tročlanom podjelom na *Ogledalo*, *Knjigopisni pregled* i *Pazar*, tj. na primarni, sekundarni i komercijalni dio, zapravo odredilo standarde u časopisnoj strukturi, pa će se u osnovi raditi najčešće tek o formalnim varijacijama ovih elemenata, odnosno njihova nazivlja. Tako se sekundarni dio do kraja stoljeća najrazličitije ne samo nazivao već i razlagao na manje jedinice časopisnoga sadržaja različito se odnoseći prema rubrikama u godišnjim pregledima. Primjerice, prema programu "Zore Dalmatinske" koji su sastavili njezin urednik i vlasnik, Ante Kuzmanić i braća Battara, prilogi bi u ovome *književnom listu* pokrivali razna područja – od *diloredna poučenja*, preko raznih događaja do *jezika*, *pripoviesti*, *govarancije* i *zagonetke*, ali bi se dijelili tijekom godišta, "jerbo na svakom listu nije to moguče". Drugim, riječima, neće sva područja biti odjednom zastupljena, već će se uključivati prema pojedinim brojevima. U prvoj godini "Zora" naširoko razlaže svoj sadržaj kako u pojedinome broju tako i u kazalu godišnje produkcije (*Bajke*, *basne*, *šurke*, *izmišljake*. *Bogoslovje*, *Diloredje*, *Chudoredje*. *Dalmacia*. *Ditca* i *nauk*. *Književstvo*. *Likarstvo*. *Običaji*. *Pisme*. *Povjest* i *Dogadjaji*. *Pripoviedke*. *Slavjanski jezik*. *Sloga*. *Slovnica*. *Starine* i *babuške*. *Stvoropisje*, *Naravopisje*. *Texanje*, *Pastirstvo*, *Ribanje*, *Lov*, *Brodaranje*. *Xivotopis*. *Posmertnice*. *Zemljopisje*. *Zora*. *Zvizdoznanstvo*. *Zagonetke*. *Knjigovisti*) dok će sljedeće godine donekle sažeti upravo svoje književne priloge podijelivši tako *Pěsništvo* na *Narodno* i *Umětno*, a ovo drugo na *Staro* i *Novo*, a upravo tu podjelu, tj. na *Staro* i na *Novo književstvo/knjižtvo* imao je "Dubrovnik" tijekom cijeloga svog tečaja, itd.

Dok je isprva "Neven" sporedni svoj dio smještao u *Směsice, Tobolac, Feuilleton* i *Sitnice*, a onda počeo isticati u pojedinim brojevima *Pripoviedke i pjesništvo*, štoviše, sastavljao je i *Sadržaj* tih svezaka, što će do kraja stoljeća praktimirati uglavnom uređeniji časopisi poput "Slovinca", "Prosvjete" ili "Nade", u godišnjim pregledima pojavljivala se bitno drukčija žanrovska nomenklatura, pa se tako – osim tipične podjele pjesama na narodne i umjetne, pojavljuje žanrovski niz: *novele, pripoviedke, narodne pověsti, historičke čertice i pričice*, a za sporedni njegov dio sada jedinstveni naziv *Feuilleton*, u drugome godištu pjesnički će se umjetnički prilozima, štoviše, dijeliti dalje na *Junačke (epos)* i *Liričke* te pojaviti sada i *Igrokazi* itd. – sve do *Kritike i književnih razmatranja*. Radeći maksimalno na segmentaciji priloga, Krešićev "Naše gore list", kojemu su stvarni urednici bili mlađi književnici, među njima i Janko Jurković, u kritičkoj rubrici ima posebno mjesto za *Književne viesti*, a u *Tobolcu* književni mu prilozima bivaju razvrstani i po nacionalnome ključu, npr. *Književnost hrvatska, srbska, česka, poljska, slovačka, ruska, njemačka, slovenska...* – ovisno, dakako, o samim prilozima. A Kraljevićev "Slavonac" prema programu koji je priložio svojoj molbi skupštini Požeške županije sadržavao je sedam područja (*Dobar župnik, Pjesme, novele, pripoviesti, Domaći liečnik, Kućnik ili mali gospodar, Zakonoša ili urednik, Seoski knez*) dok u samome časopisu on međutim ima samo tri rubrike: *Svaštice, Smješice* i *Oglase*.³⁸ Preteča Akademijinih izdanja, Jagićev "Književnik", priloge pojedinih svojih svezaka razlaže na *Razprave, Kritike i Kratke književne viesti*, dok se iz godišnjeg pregleda ova načelna podjela provodi unutar podjele na glavna područja koja je časopis pokrivaio – od *Jezikoslovja i poviesti hrvatske književnosti*, preko *Poviesti, zemljopisa, statistike* do *Matematike, odnosno Prirodnih znanosti*.

Dok je prvi dječji časopis "Bosiljak", može se reći, očekivano u znaku *Sitnica* sastavljenih ne samo od pjesama te *većih i manjih pripoviedka, bajki, priča i basni*, već i najrazličitijih (*povjestnih, zemljopisnih, statističkih, životopisnih i prirodoslovnih*) *crti* i *poučnih članaka*, ali i *slika* – baš kao i u "Glasonoše", Deželićev "'Dragoljub'" u osnovi slijedi "Književnikovu" načelnu podjelu da bi napokon dosadašnja lepeza bila svedena u "Viencu" na klasifikaciju kako ju je svojedobno, rekosmo, bilo zadalo Vrazovo "Kolo": *Zabava, Pouka, Listak* – u Šenoinoj redakciji pak: *Zabava – Pouka – Književnost i umjetnost – Listak*, da bi do 1903. jedina trajna rubrika ostala *Listak*. Baš kao što se postupno može

³⁸ "Slavončev" *Seoski knez*, koji svojim stilom podsjeća na Reljkovićeve *Satira* iz čije pučke tradicije je i potekla, jedan je od boljih primjera statusa, uloge ali i sudbine rubrike u nekome časopisu. Iako u deklarativno apolitičkome "Slavoncu", u najviše slučajeva ova je rubrika svojim sadržajem ipak bila politička govornica kroz koju je njezin autor – ma koliko posredno – ipak komentirao politička zbivanja po domovini, pa je zbog toga Kraljević završio na sudu i ukinuo rubriku koju, međutim, ni nakon što je oslobođen optužbe, više nije vratio.

pratiti i zastupljenost slikovnih priloga, "Hrvatska lipa" tekstu i slikama dodaje i *Glasbene priloge*, baš kao to čine i "Hrvatska Vila", "Slovinač", "Prosvjeta" ili sarajevska "Nada".³⁹ Sve to, međutim, ne znači da je šarenilo u klasifikaciji priloga – bez obzira radilo se o konkretnim svescima ili o godišnjim pregledima – sasvim nestalo, međutim, ono što je bitno to je činjenica da sam proces razvrstavanja upućuje ne samo na načela medijskoga strukturiranja već i na pravce časopisnoga profiliranja s obzirom na karakter svojih priloga. U isto vrijeme pokazuje se i to da na te procese utječu razni faktori te da u pozadini svih pokušaja stoji teorija, i to ne samo teorija medija već teorija sasvim određenoga, ma koliko nestabilnoga književnoga sustava a koji – istaknimo to odmah – ni jednoga časa nije u vlasti samo ili urednika, ili suradnika ili čitatelja, čak niti svih zajedno nema li se u vidu i onaj četvrti faktor, naime, sami medij.⁴⁰

Nazivao se *Smjesice (Smješice)*, *Tobolac*, *Pouka*, *Zabava*, *Svaštice*, *Smotra*, *Pošurice*, ili *samo Pod(Listak)*, odnosno *Feuilleton (Feljton)*, promjene koje se u tome, samo naizgled sporednom dijelu časopisa mogu zapaziti pokazuju također još jednu pravilnost: s jedne strane stoji očito nastojanje da se prostor feljtona popuni što recentnijim vijestima, čime se časopis

³⁹ Prve ilustracije pojavile su se 1837. i u "Luni" i u "Danici". U "Danici" je to bilo u sklopu Šafárikova članka *Slika Černoboga u Bambergu* prenesenoga iz "Časopisa Češkeho Museuma", potom će se – izuzmu li se naslovne grafike – sljedeće ilustracije u "Danici" pojaviti tek 1863. i to crtež zvijezde sastavljene od imena slavenskih naroda te grafike grobova hrvatskih velikaša uz članak *Banoslovje*. Inače, slikovnim prilozima početak obilovati časopisi upravo od šezdesetih godina, pa tako i "Vienac", čiju je naslovnicu izradio Iso Kršnjavi, naročito ih je mnogo u "Hrvatskoj Vili", "Balkanu", "Slovincu", "Prosvjeti", "Nadi". Osim u međuvremenu pokrenutih ilustriranih časopisa kao što je neko vrijeme bio Krešičev "Naše gore list", koji je od 1862. bio angažirao i ilustratora modne odjeće, ili obiteljski "Dom i sviet", vrhunac je u pogledu likovnih priloga, odnosno reprodukcija slika i grafika bio u modernističkim časopisima "Hrvatskom Salonu" i "Životu", poslije u nekim godištima "Savremenika" te u "Hrvatskoj reviji" itd. Jedan od imperativa "Nadine" politike bio je kvaliteta ilustracija, pa je u tome smislu Hörmann doveo iz Sofije tamošnjeg profesora crtanja Ewalda Arndta te ga namjestio kao stalnoga likovnog suradnika. Otpočevka računajući i na vanjske likovne suradnike, Hörmann je u svome programu od hrvatskih slikara imao u vidu Nikolu Mašića, Celestina Medovića i Mitra Markovića, a što se samoga ilustrativnoga materijala tiče, trebao je pokrivati u prvome redu motive iz bosansko-hercegovačkog života (gradove, važne ustanove i industrijska postrojenja, sajmove, vjenčanja, pogrebe, svečanosti, lov, vojne trupe, starine, ruševine i narodnu nošnju), potom iz susjednih zemalja, a napose prizore iz Dalmacije, kao iz života austrougarskog dvora. Poželjni su bili i likovni prikazi važnih događaja iz bosanske povijesti, portreti znamenitih ličnosti i velikih znanstvenika, kao i praćenje pojedinih beletrističkih priloga prikladnim ilustracijama. Da ni likovnost neće prolaziti bez problema, pa i skandala, dovoljno je spomenuti napade katoličke "Vrhbosne" na golotinje u crtežima Ivana Tišova, što su 1897. bili objavljeni u sarajevskoj "Nadi", što je označilo uvod u tragični sukob između "Nadina" urednika Kranjčevića i katoličkih krugova a koji je kulminirao zbivanjima oko pjesnikova pogreba.

⁴⁰ Pitanje **rubrika** možda je jedno od najvažnijih, svakako najkompleksnijih, pa pokraj spomenutih, ovdje valja upozoriti na barem još dvije – na *bibliografije*, koja se počinju pojavljivati od "Nevena" i imaju je kao zasebnu rubriku gotovo svi veći časopisi; njezino praćenje ne samo da pruža vrijedne obavijesti o samoj produkciji već i o metodologiji kojom se ta produkcija postupno usustavljuje. Druga je rubrika *dopisa* ili *pisama*, u prvo vrijeme sastavni, gotovo noseći dio "Danice", pa i "Kola" i "Zore Dalmatinske"; suradnički prilozi objavljavani su kao pisma redakcijama koje su ih tako i objavljivale kao svoje glavne, koji put i jedine tekstove, međutim, kasnije će se dopisnici početi izdvajati kao oblik profesije, a pisma čitatelja na koja je urednik nerijetko i odgovarao, kadšto i polemički, smješšana su u pravilu u podlistku u povremenu, u nekih časopisa i stalnu, vrlo popularnu rubriku nazivanu *Dopisi uredništvu*, *Dopisnica uredništva* ili samo *Dopisi*, npr. *Dopisi Slovinci* i sl. Drugo je pitanje i u svakome slučaju stvar ciljanoga istraživanja koliko su pojedina pisma samo pitanje forme, koliko pak naručena i iz bilo kojih razloga fingirana, posebice kada se uđe u 20. stoljeće.

približava karakteru novina, s druge pak da se isti prostor specijalizira za prikaze i kritičke ocjene recentne produkcije, pa čak da se pojavljuju stalni suradnici s prilozima koji su i tematski i stilski najčešće drukčiji od priloga iz glavnoga dijela časopisa u kojima mogu biti zastupljeni, dakako, i isti autori. Ima li se u vidu obrnuti proces u novinama, naime, da se duži novinski prilozi iz broja u broj pojavljuju upravo u njihovu podlistku, a među njima da mogu biti ne samo politički komentari, statističke vijesti ili popularni članci iz npr. astronomije ili kemije te putopisi i razne polemike već i novele te cijeli romani, onda se feljton predstavlja kao posve autonoman publicistički žanr čija autonomnost počiva ne samo na posebnom položaju unutar određenoga medija već i na specijalnome tipu diskursa kojega, očito, ne određuje nužno tema, već način izlaganja, tj. onaj popularni, tzv. feljtonski stil, koji nije ništa drugo već produkt interakcije medija i recepcije.⁴¹

S ovime je najuže povezano ono drugo ključno obilježje periodika uopće, a to je njihova aktualnost te s tim u vezi i odlučujuće razlikovanje novina od časopisa. Naime, ma kako se neki periodik nazivao, njegov sadržaj u osnovi je određen većim ili manjim stupnjem **aktualnosti**, tj. sadržajem koji je uvjetovan recentnim, npr. dnevnim zbivanjima, ili je pak podređen onome tipu posebnoga sadržaja koji je sam izabrao. Tako gledano časopisi djeluju tek kao dio neke mozaične strukture kako s obzirom na predmet tako i s obzirom na svoju publiku, koja je – neovisno o raspršenosti i o mjestu u kojemu se časopis izdaje – za taj predmet interesno povezana. Otuda proistječe i njegova ograničena, uvjetno rečeno kontrolirana aktualnost a koja u osnovi pripada predmetu. Predmet, međutim, ne mora nužno pripadati i novim događajima, dok se od novina očekuje baš to, da izvijeste o "novinama", kako je to još 1695. bio zabilježio Kaspar von Stieler u svojoj knjizi *Razonoda i korist novina (Zeitungs Lust und Nutz)*, naime, "Riječ novine (*Zeitungen*) dolazi od riječi vrijeme (*Zeit*) u kojem živimo pa ga stoga možemo opisati, a obuhvaćaju aktualne vijesti u svijetu u kojem živimo", a stoljeće i pol kasnije varirao naš Stanko Vraz.⁴² Ovime se, međutim, pravo koje pripada novinama ne oduzima časopisima, štoviše, književni časopis u prvome redu i je zato da bi donosio aktualnosti iz književne produkcije, tj. ono što su pisci upravo napisali, no ovdje je aktualnost u najmanju ruku ograničena na područje književnosti, kao što je to u medicinskih časopisa ograničeno na područje medicine, kemijskih kemije ili glazbenih

⁴¹ Usp. Dovifat, 230 – 236!

⁴² Usp. Dovifat, 58! – I Stanislav Šimić polazi od kategorije novosti, odnosno vremena. Smatrajući kako se u "Književnosnoj smotri" treba osjetiti duh vremena, "čemu inače naznačiti da je izišla toga i toga mjeseca", Šimić ističe kako je takva smotra, odnosno *dobopis*, "suvremena baš po tomu osjećaju o vremenu u koje izlazi, i svijesti o njemu onih pisaca koji u njoj surađuju i ulijevaju taj osjećaj svojim čitaocima i osvješćuju ih tom svijesću", da bi nešto dalje poentirao kako "književnosne smotre treba da budu motori književnosti" ("Hrvatsko kolo", 1953; cit. prema PSHK, knj. 102, Zagreb 1975, str. 131 – 145).

glazbe. U tome smislu čini se da je aktualnost književnih časopisa moguće izjednačiti s aktualnošću novih književnih događaja, kao što se u novina ista stvar najčešće izjednačuje s novim aktualnim događajima uopće.⁴³ Pitanje, međutim, koje se iz toga nameće a koje pogađa periodiku uopće, sada glasi: znači li to da događaj koji se zbio u bližoj ili daljoj prošlosti ne može biti zanimljiv i za suvremenost, tj. da bude ponovo aktualan, na kraju krajeva: što je to događaj? Na primjer, kada "Danica" iz dotadašnje nacionalne književnosti aktualizira upravo Gundulića ili Vitezovića, te ih čini top-temama književnoga života tijekom ilirskoga pokreta ili kada naši realisti "otkrivaju" Zrinske i Frankopane, a mladi modernisti Antu Kovačića i njegovu *Registraturu*, koja je sve do 1911. ležala u "Viencu", nećemo li reći da su i to aktualne teme? Ako i hoćemo, morat ćemo pri tome biti svjesni još jedne činjenice, naime, da su to aktualne teme samo za neke suvremenike. Iskustvo novina i časopisa, kad i sadržavaju upravo takve sadržaje, kazuje da u njima nije sve vijest. Drugim riječima, aktualnost ne smije izjednačiti s "novim aktualnim događajima", kako to upozorava Emil Dovifat, već se moraju – dopunjuje ga de Volder – uzeti u obzir i događaj i njegovo brzo izricanje te "*Attitudes* primatelja i publike" (Dovifat, 59).⁴⁴

Uvjetovanost časopisa aktualijama za sobom kao da najmanje povlači još jednu njegovu samo naizgled manje važnu značajku, a to je **mjesnost**. Kako se ona zapravo odnosi na časopisnu vezanost uz određeno mjesto izdavanja, ovo njegovo obilježje valja sagledavati s nekim drugom časopisnim faktorima, prvenstveno s instancijom **urednika i izdavača**, o čemu će još biti govora. Svejedno radilo se o pojedincu ili o kolektivu (instituciji) u oba slučaja – kako smo vidjeli na primjeru Gajeve "Danice" ili Hörmannove "Nade" – časopis posjeduje neku društvenu moć na koju računa već samim činom pokretanja, pa je proces zadobivanja te moći obilježen isključivo njegovom aktualnošću, u isto vrijeme samim činom autorealizacije, tj. postvarenja s obzirom na utopističku projekciju periodika kao, kako ga nazvasmo, *otvorenoga djela*. U tome svjetlu ponovo se važnom pokazuje časopisna vremenska

⁴³ Govoreći o aktualnosti, Walter Hagemann u svojoj raspravi *Zeitung oder Zeitschrift?* (1951) u isto vrijeme govori i o univerzalnosti, pa prema njihovu odnosu "pojednostavljeno" zaključuje: "Razlike između časopisa i novina leže u njihovom odnosu prema aktualnosti i univerzalnosti. Ukoliko se teži i jednoj i drugoj, zasigurno se radi o novinama. Ukoliko se aktualnost ograničava na stvaranje mišljenja o univerzalnim pitanjima, pred nama je tjednik. Svu ostalu periodiku, koja izlazi barem svakih četvrt godine, objedinjavamo skupnim pojmom časopis." (Dovifat, 376)

⁴⁴ Zanimljiv je eksperiment koji je u tome smislu bio napravio S. P. Novak kada je sa Željkom Kovačićem uz našu prvu postmodernističku izložbu *Gundulićev san* u Muzejskom prostoru na zagrebačkome Jezuitskom trgu 1986. objavio barokni "Večernji list". Novakov je čin na posve neočekivan način pokazao svu narav aktualnosti kao eminentno socijalne kategorije; zbunjenost koja je zavladała bila je izazvana u prvome redu nespremnošću publike da vijesti iz daleke prošlosti primi u formi novina, međutim, ta ista se prošlost zahvaljujući upravo novinama na trenutak učinila bližom i "stvarnijom" nego kroz sve njezine bilo suvremene bilo naknadne interpretacije. Osim što je jedan medij pokazao dio svoje moći, s druge strane ukazao je i na svu svoju zavodljivost i manipulativnost.

odrednica, koja je u slučaju našega 19-stoljetnoga korpusa sastavni dio opisa njih većine, i to kao jedna od komponenti impressuma ili kolofona, gdje su uostalom i drugi atributi poput urednika, izdavača, tiska, opsega, adrese, pretplate ili cijene. Gledajući na to, možemo utvrditi sljedeće: većina su časopisa 19. stoljeća ili tjednici ili dvotjednici, manje njih mjesečnici, što zapravo danas ne odgovara općoj predodžbi o tipičnome časopisu čija povremenost, čini nam se, s mjesečnikom kao da tek počinje, i kreće se uglavnom oko njegove (sezonske) tromjesečnosti sa sve slobodnijom progresijom prema sve manje predvidljivoj povremenosti.⁴⁵

Kako se također znatan dio njih uopće ne deklarira, i pokraj toga što prevladava relativno gust i relativno uredan ritam u prosjeku desetodnevnoga pojavljivanja, najčešće subotom ili srijedom, tj. od sredine prema kraju tjedna, kao da se dojam o relativizirajućem statusu istoga časopisnog obilježja dodatno osnažuje. O čemu se radi? Čini se da i ovdje odgovor leži otprilike u onome istome području gdje i pitanje aktualnosti, naime, u socijalnome doživljaju vremena i njegove brzine te prateće tehnologije koja proizvodi vijest, s njome i medijsku sliku vremena. Samo naizgled paradoksalno može zazvučati tvrdnja kako se zapravo i ne radi toliko o vremenu koliko o prostoru, tj. o nastojanju da se u istome vremenskom intervalu stavi pod kontrolu što veći prostor, a što otvara nesagledive mogućnosti, s njima manje sagledive posljedice preoblikovanja toga istoga prostora koji, dakako, nikada nije prazan, ne barem u apsolutnome smislu; kako to u slučaju naše periodike izgleda, moglo se ponešto vidjeti i na primjeru "Daničnih" suradnika iz svih Gajevih "ilirskih" pokrajina jednako kao i po njegovoj glasovitoj pjesmi *Još Horvatska ni propala* koja je u dijelu "Daničine" naklade tiskana s dvama izmijenjenim stihovima, ne iz poetičkih, već u prvome redu iz političkih razloga, a vidjet ćemo još kad se malo kasnije bude govorilo o Šenoi i njegovu "Viencu".⁴⁶

⁴⁵ Početak izlaženja pojedinih časopisa u većini je slučajeva usklađen s kalendarskom godinom, a poneki su imali u vidu početak "umjetničke sezone kao i dinamičnijeg života u gradovima nakon ljetnog odmora" kako je to zamišljao Hörmann za svoju "Nadu", koja je međutim na kraju ipak morala otpočeti s novom kalendarskom 1895. godinom.

⁴⁶ Uostalom, vidi se to već u *Oglaszu* koji je Gaj sa svojim suradnicima Lj. Vukotinovićem, Vjekoslavom Babukićem i Antunom Mažuranićem sastavio, te ga objavio 20. listopada 1834. a koji počinje kačićevskom invokacijom: "Szvetloy y Prepostuvanoj Gozpodi vszakoga Ztalisha y Reda szlavnoga Naroda Szlavenzkoga vu jusneh ztrankah, kakoti: Horvatom, Slavonczem, Dalmatinom, Dubrovnichanom, Szerblvem, Krajnczem, Stajerczem, Korushczem, Iztrianom, Boshnvakom, ter oztalem Szlovenczem, vszemza dnvich Roda nashega y Jezika Lyubitelyem y Zavetnikom lepo pozdravljenje!". Evo i tih verzija 8. strofe formalno istih, ali stvarno dvaju različitih brojeva "Danice" iz 1835:

1. naklada
V Kolu jeszu vszi Horvati
Ztare Dersave,
Ztarom' Kralyu verni szvati :
Z Like Kerbave,
Krajnczi, Stajer, Gorotanczi
Y Szlavonija,

2. naklada
V Kolu jeszu vszi Horvati
Ztare Dersave,
Ztare Szlave verni szvati
Z Like Kerbave,
Krajnczi, Stajer, Gorotanczi
Y Szlavonija,

Ne samo da su sve inicijative za prvim hrvatskim periodičkim tiskovinama potekle iz njezina zaleđa, što je svakako u tijesnoj vezi s preraspodjelom dotadašnjih uloga hrvatskoga Juga i njezinoga Sjevera, već su prvi osnovani listovi nacionalni život fokusirale na jednu točku, naime, na Zagreb, čineći ga tako budućim centrom a ostatak periferijom. Iz ovoga, međutim, ne bi trebalo brzati s eventualnim zaključcima, jer pokušaja osnivanja časopisa nije bilo samo u zaleđu, već i u gradovima s primorja. Štoviše, Zadar se odmah stavljao "iza Zagreba", kako to kaže Vjekoslav Maštrović, pa se tako zadarski "Lovor" (1905) smatrao čak nastavljачem zagrebačkoga "Vienca" u godini kada hrvatska kultura ostaje i bez njega i bez sarajevske "Nade".

Naime, još 1837. Mirko Šandor de Gyála, pravnik u Pešti, štampao je poziv na pretplatu za "Zabavnik ilirski", dvije godine kasnije, u "Danici", svećenik Antun Rozzi bio je najavio "književni list" u Dubrovniku, vjerojatno po uzoru na "Danicu", a 1840. urednik "Srpsko-dalmatinskog Magazina" Božidar Petranović u pismu Dubrovčaninu Kaznačiću piše da od početka 1841. namjerava u Šibeniku izdavati mjesečnik nalik na "Danicu", i to Gajevim pravopisom da i "Iliri katoličanski" kao i "Iliri grčke crkve" koji imaju "Srpsko-dalmatinski Magazin" od njega imaju koristi. U Splitu Francesco Carrara i Ante Ivačić, članovi splitske Akademije s Gumna, pokušali su pokrenuti književno-ekonomski časopis na talijanskome i hrvatskom pod nazivom "Dalmatia" ili "Salona", ali ih je Nikola Tommaseo od toga odvratio, jer je smatrao da bi to bio isključivo splitski list, 1845. u Rijeci kapetan Frane Mate Kovačević u pismu Dubrovčaninu Kaznačiću misli pokrenuti "novine koje neće pisati o politici nego o književnosti (*Krasnoslovstvo, Mudorrazloštvo, pjesništvo, istorija, bogoslovlje, čudoredje, zemljodjelje, Bogosmisljenje, trgovanje, protresanije svakojakih i tuđih knjiga, članke slavske i talijanske...*) i to kao dnevnik, jer: "Naša nova književnost valja se u djetinjskoj koljevki, te je potreba za jedan novi Dnevnik u kojem se narodu dobra nauk dati mora". Uspio je sakupiti 34 suradnika na "vlaškom i slavenskom jeziku", dao bi mu naziv "Dnevnik", međutim, iako je očekivao odgovor iz Beča, do njegova izlaženja nije došlo. U međuvremenu, u Slavoniji, Mato Topalović, također po uzoru na Gajevu "Danicu", kanio je pokrenuti časopis koji bi se zvao "Jeka od Osėka", ali nije uspio kao niti Andrija Peharnik, koji je u Zagrebu namjeravao to isto, ali pod imenom "Dragoljub", štoviše, navodno je u

Zkup Boshnyaczi, Izstrijancazi :
Ter Dalmaczija.

Boszna, Szerblji, Izstrijancazi
Ter Dalmaczija.

O prostoru u jednome drugome smislu na svoj način govori i *Književni oglas* trojice izdavača "Kola" u Gajevim novinama od 19. veljače 1842. Pozivajući svoje čitatelje na *praenumeratia (predbrojenje)* da se pretplate na "Kolo" jer "polag broja predplatiteljah, uredit ćemo i broj iztisakah", i to po cijeni po 40 umjesto 50 kr. srebra, oni navode i imena svojih povjerenika u ovim gradovima: Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Križevcima, Sisku, Osijeku, Novom Sadu, Vukovaru, Brodu, Mitrovici, Valpovu, Novoj Gradiški, Grazu, Ljubljani i Celovcu.

Karlovcu Ivan Mažuranić htio tamošnji njemački "Der Pilger" izdavati na hrvatskome. A u Makarskoj Stipan Ivičević, Kačićev biograf, u pismu Kaznačiću, piše kako mu se čini da će novopokrenuta "Zora Dalmatinska" prestati jer ima neprijatelja koji je omraziše, pa spominje novi list nekoga Kneževića (vjerojatno fra Ante Knežević!) i misli da bi bilo dobro preko splitskog nadbiskupa naći čitatelja među župnicima po selima. Isti Makaranin Stipan Ivičević u pismu Brliću otkriva da kani pokrenuti tjednik "svrhu slovnice i ričnika općeg iliričkoga; za da svak izreče svoju misao, i ovi bi list bio namisto osobite skupštine služio bi kadli tadli takvoj skupštini za raspravljanje starih svrhu jezika. Ovaj bi list ja podmetnuo na pretresanje državah Dalmatinske, Hrvatske, Slavonske, Serbske, Bosanske i Ercegovske; i bilo bi može biti i dužine dosta..." Tiskao bi ga u Gajevoj tiskari, a Brlić bi to s Gajem trebao ugovoriti, ali čini se da nije imao pretplatnika. Ante Kuzmanić, dok nije urednik "Zore", kani pokrenuti "Zavičaj", ali se u međuvremenu opet prihvatio "Zore" i odustao, a početkom 1846. on se već bavi mišlju da sa Špirom Popovićem iz Šibenika počne izdavati novi književni časopis u Zadru pod imenom "Maslina", te podnosi 2. ožujka 1846. i molbu, ali joj austrijska vlada nije udovoljila. Kako je "Zora" mijenjala urednike, koncepciju i pretplatnike, šibenski vikar Šime Klišković obraća se vlastima u Zadru da bi Dalmaciji "jedan književni časopis mogao biti od velike koristi – časopis jedan pisan čistim zajedničkim dalmatinskim jezikom, koji bi širio korisna književna znanja". U Splitu, umirovljeni časnik Ivan Katalinić, planira tjednik za selo "Prijatelj seoski hrvatsko-talijanski" s poučnim člancima, no bez dovoljno pretplatnika, pa je odustao. Isto je pokušao s "Težačkom slogom" po uzoru na "Amico del contandino", dobio odobrenje i ovaj put, ali ponovo bez dovoljno pretplatnika. Urednik "Iskre" Nikola Šimić navodno je kanio izdavati "Stekliš", a nakon prestanka "Srpsko-dalmatinskog Magazina" 1873. i književnoga časopisa "Vuk" 1885. grupa književnika oko Marka Cara odlučila je 1891. u Zadru pokrenuti mjesečnik za književnost, umjetnost i nauku pod imenom "Književnik", ali su odustali, dok su u Karlovcu navodno Ante Kovačić, Jovan Hranilović i Dušan Lopašić kanili osnovati časopis "Trobojnica", sam pak Kovačić časopis pod imenom "Bog i Hrvati", a navodno da je i Matoša nešto "gonilo", kako to piše A. B. Šimić u svome "Književniku", "da pokreće svoje listove, kao na primer 'Kokot', 'Crni Petak', koji nisu nikad izišli" kao što ništa nije bilo niti od Matičina "lista za slavensku literaturu i umjetnost" što joj ga je još početkom pedesetih bio predložio Matija Majar, župnik u Gorjanu, itd.⁴⁷

⁴⁷ Usp. Maštrović; Ravlić, "Građa" 1953, sv. 24, str. 215 – 228; Josip Vidaković, *Neuspjeli pokušaji tiskanja nekih listova u Dalmaciji u doba narodnog preporoda*, u: *Dalmacija u narodnom preporodu 1835 – 1848*. Zadar 1987, str. 557/271 – 560/274, Šimić, Brešić, *Časopisi...*!

Ako se stvaranje moderne dijaloške kulture, nakon pionirske Kačićeve uloge, u prvo vrijeme držalo na razini okupljanja suradnika iz svih hrvatskih krajeva pod ilirskim imenom, ubrzo će otpočeti i proces njezinoga policentriranja, odnosno medijskoga umrežavanja putem novina i časopisa, i to ovim redom: Zagreb (1835), Zadar (1844), Dubrovnik (1849), Rijeka (1858), Karlovac (1861), Požega (1863), Kalača (1873), Osijek (1881), da bi pred kraj stoljeća, odnosno na prijelazu u dvadeseto u krug ušli i Sarajevo (1895), Prag (1897), Split (1897) i Beč (1898), a nakon moderne na red je došla i "provincija".⁴⁸ Što se ova slika zrcalno širi s obzirom na to koji gradovi imaju tiskare, dakle, od Franje Župana (Suppana) i Ljudevita Gaja u Zagrebu, preko braće Battare u Zadru i Martekinija u Dubrovniku, odnosno Enze Rezza u Rijeci i Miroslava Kraljevića u Požegi do Abela Lukšića u Karlovcu i Josipa Mederšickoga u Osijeku, dakako, logično je koliko i uzimanje u obzir niza drugih periodičkih izdanja koja su u integriranju nacionalnoga komunikacijskoga prostora i proizvodnji kulture teksta odigrale presudnu ulogu; misli se u prvome redu na dnevnik "Pozor"/"Obzor" (1860 – 1935)⁴⁹ te na "prvi pučki obiteljski magazin" "Dom i svijet" (1888 – 1923)⁵⁰. U tome tipu regionalizacije glavni je motiv objedinjavanje, odnosno konstruiranje cjeline koja svijest o sebi koncentrira u jednome, glavnom središtu prema kojemu sve gravitira, a to je – rekosmo – Zagreb. U njegovoj proizvodnji kao nacionalnoga središta koje će biti protuteža ponajprije Beču i Budimpešti, dok prema slavenskome Pragu gaji u najmanju ruku partnerski odnos, važnu ulogu odigrali su upravo mediji. Jačanje Zagreba kao nacionalnoga centra moći u isto će vrijeme stvarati i određeni otpor periferije prema svome središtu, međutim, on ne samo da

⁴⁸ Beč i Prag odigrali su ključnu poticajnu i posredničku ulogu u oblikovanju hrvatske moderne. Usp. N. Batušić – Z. Kravar – V. Žmegač, *Književni protusvjetovi*. Poglavlja iz hrvatske moderne, Zagreb 2001!

⁴⁹ Prvi broj "Pozora" izišao je 1. listopada 1860. pod pokroviteljstvom J. J. Strossmayera, zbog cenzure je izlazio neko vrijeme u Beču (1867 – 1869) pod imenom "Novi Pozor", i u Sisku pod imenom "Zatočnik" i "Branik" (1869 – 1871), a zatim stalno u Zagrebu kao "Obzor" do 1941. godine. U njemu su, pored ostalih, surađivali B. Šulek, F. Rački, A. Starčević, M. Bogović, I. Perkovac, A. Šenoa, J. Jurković, V. Jagić, J. Kozarac, K. Š. Gjalski, Vj. Novak, D. Politeo, M. Marjanović, M. Jurić Zagorka, A. G. Matoš, M. Nehajev, B. Livadić, I. Brlić-Mažuranić, B. Vodnik, D. Prohaska i dr. Pišuci o novijoj hrvatskoj književnosti i "Obzoru", "koji je od svih hrvatskih novina bio u najbližem dodiru s književnošću", Antun Barac ističe kako su ove novine, pokraj originalnih beletrističkih domaćih i stranih priloga, "stvorile hrvatski feljton" čije je osnove dao Šenoa te utjecao na formiranje novinske kritike – naročito u razdoblju do pokretanja "Vienca" s kojim je – po "Obzorovu" shvaćanju – "u nas prestao književni diletantizam" te od 1903. do 1906. kada hrvatska književnost ostaje bez centralnog lista. Štoviše, zaključuje Barac, "cio taj golemi materijal predočuje sastavni dio hrvatske književne povijesti, dajući, bolje negoli časopisi i knjige, sliku o životu te književnosti u njezinim zaletima i u njezinoj bijedi, u njezinu odnošaju s publikom, o međusobnom odnošaju pisaca itd." U ovoj još uvijek rijetkoj raspravi o književnome doprinosu nekih hrvatskih političkih novina, Barac je prvi iznio potrebu izrade "potpune bibliografije književnih priloga u ovome listu". Usp. Barac, *Sto...*

⁵⁰ "Dom i svijet", "ilustrirani list za zabavu, pouku i viesti o dnevnih događajih, javnom i društvenom životu, umjetnosti i znanosti, trgovini i obrtu, glasbi, kazalištu i modi" dvotjedno je izlazio u Zagrebu od 1888. do 1923. godine. I on, kao i "Obzor", obiluje književnim priložima i najuglednijih hrvatskih pisaca, a u kasnijim godištima i prijevodima. Njegovo pojavljivanje "Vienac" je ironično prokomentirao riječima: "Izdavači neće sigurno dopustiti da njihov list bude ono što je u Nijemaca *Das interessante Blatt*, pa će se u svakome obziru što žešće protiviti književničkoj prostituciji".

se tijekom 19. stoljeća gotovo niti ne osjeća, već se svjesno potiskuje gotovo cijelo sljedeće stoljeće, sve do naših dana.⁵¹ Razloge treba tražiti u prvome redu u specifičnim političkim okvirima koje Hrvati svih tih desetljeća doživljavaju kao tuđe, pa pokraj raznih hegemonističkih aspiracija iz tih (tuđih) središta (Beča, Budima, Pešte i Beograda), a koje nisu mimoišle ne samo književnu produkciju u vidu *figure protivnika* (stava prema tuđincu) kao, neovisno o žanru, svojevrsnoga lajtmotiva, već niti književne časopise; jednostavno nije bilo mjesta i nekome vlastitome partikularizmu – čak niti nakon Prvoga svjetskog rata kada je ovaj bio iritiran avangardnom fascinacijom gradom i njegovom urbanom kulturom.

5.

Dok su inicijative i stasanje prvih (književnih) časopisa isključivo povezani s nastojanjima pojedinaca, te ovisili o njihovome poduzetničkome duhu i upornosti, kad se o održivosti i o trajnosti radi, iskustvo pokazuje da su u prednosti oni časopisi iza kojih stoje institucije, tj. stabilniji izvori financiranja. Iako je kapital ona strana poslovanja koja je i u ovome slučaju najmanje transparentna, pa je u tome smislu i najteže njegove utjecaje dovesti u izravnu vezu s časopisima, odnosno njihovom programskom politikom i profilom, podaci pokazuju da je, statistički gledano, **Matica ilirska** izravno ili posredno najviše časopisa podupirala tijekom 19. stoljeća ("Kolo", Dubrovnik, "Bosanski Prijatelj", "Neven", "Dragoljub", "Književnik", "Vienac"). A kako je to bilo na samome početku stvaranja književnog tržišta, time je Matica zauzela ključno mjesto te odigrala glavnu ulogu u procesu oblikovanja nacionalnoga kulturnog prostora i njegove institucionalizacije, što znači i u zadobivanju njezina (kulturnoga) identiteta, u isto vrijeme i postupnoga osamostaljivanja književne komunikacije. Istaknut ćemo samo neke značajnije momente vezane uz Maticu i njezine časopise, u prvome redu njezin odnos prema instituciji urednika, jer najbolje odražava Matičin položaj kao nacionalne udruge koja obavlja ne samo kulturnu već i delikatnu političku zadaću.

Nakon prvih triju knjiga, kad nakon duže pauze napokon preuzme Vrazovo "Kolo", Matica ilirska svojim urednicima ne daje odriješene ruke, pa se Vraz više puta žali kako zapravo Matičin odbor odlučuje "koji će se članci metati u 'Kolo'". Kako su Matičini tajnici

⁵¹ Nije samo Kuzmanićeva "Zora" napadana iz Zagreba i to zbog svoga jezičnog regionalizma, već i Kraljevićev "Slavonac" čije se slavnostvo u Zagrebu doživljava kao paralelno i za mlado hrvatstvo zato opasno političko ime, pa su se razvile polemike s ovim časopisom koji je na suradnju bio pozivao sve "Slavonce" i južnoslavensku braću *od Bospora do Kotora*. Nešto slično zbilo se i sa dubrovačkim "Slovincem" koji je predlagao da pod svoje ime uvrsti ne samo Hrvate već i Slovence, Srbe i Bugare, štoviše da i jezik utemeljen na hercegovačkom narječju tim imenom nazove na što je žestoko reagirao Šenoin "Vienac" podsjećajući da je to Gaj predložio već 1835. Usp. *Ime "Slovinac"*, "Vienac" X(1878), br. 26, str. 422 – 423!

po funkciji i urednici, politika je Matice ilirske da "'Kolo' posebnoga urednika imati ne treba". Kad se u jednome trenutku i iskusni Dimitrija Demeter ponudi za urednika, on traži da "Kolu" promijeni program, pravopis i opseg, traži i sebi i za suradnike veći honorar, tj. "nagradu", međutim, bez uspjeha. Demeter je bio u igri i za "Nevenova" urednika, ali ni ovaj put Matica nije prihvatila "da mu se osigura 600 for. sr. godišnje plaće", pa je pozvala Mirka Bogovića da preuzme uredništvo pod uvjetima da će "Neven" potpisivati kao odgovorni urednik, imati 400 for. sr. godišnje plaće, od čistoga dobitka 25% za svoju nagradu, a 25% za nagradu suradnicima, uređivat će list držeći se već izdanoga programa "u kom je izražen strogo beletristički pravac" itd. Bogović je, međutim, tražio 500 for. sr. godišnje plaće i 25% čistoga dobitka, zatim da njemu samome pripadne pravo odrediti kome da se daje nagradu od onih 25% čistoga dobitka namijenjenih "za spisatelje pomagajuće". Uprava je na to pristala, a od Bogovića je tražila da u ugovor uđe i ova stavka: "Ako urednik od ove pogodbe odstupa, ima za tri mjeseca plaćati urednika koga ravnateljstvo Matice izabere, ako li pako ravnateljstvo Matice ovu pogodbu povrijedi, predlaže se kaštigati tromjesečne plaće". Bogoslav Šulek je predložio da se uz "Nevenov" naslov umetne: "Ovaj beletristički list izlazi posredovanjem Matice" (Ravlić, 68).⁵²

Nakon Bogovićeve povlačenja zbog spomenute pjesme Ivana Filipovića Matica je vrlo oprezna, jer zna da je pod velikom prismotrom policije i vlasti, pa se "Nevenovi" urednici ubrzano smjenjuju. Čak se i isti Filipović ponudio ali i sam povukao, pa je "Neven" povjeren tajniku Ivanu Perkovcu, koji traži da mu Matica ustupi "Neven" da ga izdaje na vlastiti trošak kao što je to tražio i Bogović kad je čuo da Matica kani obustaviti "Kolo". No, Perkovac ubrzo odustaje od "Nevena" – "radi javnih i privatnih okolnosti", novoga kandidata Slavoljuba Vrbančića odbornici odbijaju, pa je izabran Gajev namještenik Vojko Sabljčić. Međutim, kako je u isto vrijeme Matičin besplatni tajnik bio Ante Starčević, a ionako su časopis morali nadzirati najmanje dvojica odbornika, odnosno Matičin Književni odbor, čini se da je stvarni urednik i glavni suradnik bio zapravo Starčević, koji 1. lipnja 1854. za "Neven" piše *Izjavljenje* u kojemu stoji i ovo:

"Moj priatelj g. V. S. tadašnji urednik odgovorni rečenoga časopisa, kaza mi pouzdano ali zazbilje, da će taj list sa sveršetkom 3. četvrtletja morat propasti, jer neima rukopisa. Svi ovdašnji stari i mladji

⁵² Velik dio "Nevena" ispunjavao je sam Bogović, koji je kao urednik nastojao ponajprije da njegov časopis jača duh otpora protiv apsolutizma, da prikupiti što više suradnika te da svoj časopis podigne na što veću razinu. Pritisak apsolutizma i germanizacije doveo je ubrzo do toga da su se hrvatski intelektualci podijelili na one koji su uz vlast i na vlasti te na one koji su protiv nje. Neki su u tome promijenili obje strane, tako i Mirko Bogović, koji od najradikalnijega hrvatskoga književnika u doba apsolutizma postaje krajnji unionist, madžaron, da ga je Petar Preradović je u svojim sonetima nazvao – izdajicom!

književnici biahu zdravi, a g. V. S. urednik biaše tako obterpan poslovi svoga stališa i još k tome 'Danicom', da ni one nije mogao obavljati bez izvanrednoga požertvovanja i napora, a kamo li da još i 'Neven' napunjava. Izpovedam da bi u ono doba bio zabacio neznam kakov moj posao, samo da onah časopis uzderžim. Do nekoliko danah moradoš opet primiti matične posle, koji biahu od nekojega vremena zapušćeni, a niko drugi nije hteo ni za platju urediti ih. Ja sam ih obavio, kako i uređivanje 'Nevena' kroz tri meseca za istu platu t. j. za hulenje i ocernjivanje od strane onih, koji nisu hteli na te poslove ni pogledati. G. S. V. hteo je štiocem na razstanku kazati, da sam ja 'Neven' napunjavao, te da sam ga jedva umolio da to nenapominie. Primiviši časopis iznenada, od mojih gotovih članakah nisam mogao ni jedan upotrebiti. – Morao sam dakle gledati na novi rukopis... Na kraju godine preteklo mi je moga rukopisa za dobra dva broja 'Nevena'..." ("Neven", III/1854: 28, 447)

A nakon što se i Sabljčić povukao ostavljajući "Neven" "vesela srca", jer se riješio teška i nezahvalna posla,⁵³ Matica je za mjesto urednika raspisala **natječaj** i tako prepustila svoj časopis Josipu Prausu, iskusnom novinaru i doskorašnjem uredniku opozicijskoga *Südslawische Zeitung* (1849 – 1852), da ga "unaprijed na svoj račun i pod svojom firmom izdaje, i to pomoću Matice u toliko, što će mu ova za do 200 utemeljiteljah Matice ilirske, koji se budu na "Neven" pretplatili, plaćati polovicu pretplatne cijene, dakle u novcu do 400 for. sr.; s druge pak strane da će Josip Praus, kao izdavatelj "Nevena", od utemeljiteljah Matice ilirske uzimati samo polovicu pretplatne cijene". Praus časopisu daje protorealistički smjer zahvaljujući ponajprije prilozima Janka Jurkovića. Godine 1856. "Neven" izlazi kao mjesečnik, a 1857. kao tromjesečnik, da bi krajem godine Matica ilirska odustala od financiranja. Sljedeće godine Praus je "Neven" ustupio Riječkoj čitaonici "s time uvjetom: da kad društvo čitaonice riječke s vremenom ne bi htjelo ili ne bi moglo dalje izdavati taj časopis, dužno je podati ga opet u ruke prijašnjega vlasnika, ili pako, ako ovoga ne bi bilo u Zagrebu, izručiti ga Matici ilirskoj"; ovo je Matičina uprava odobrila, jer je tako uštedjela 400 for. sr. koje je dotad za članove plaćala, pa se stječe dojam da je Matica doista bila sretna što ga se oslobodila (Ravlić, 82). "Neven" izlazi u Rijeci kao mjesečnik, financira ga Josip Vranicani Dobrinović, a stvarno uređuje Vinko Pacel, koji ga pretvara u filološku reviju, a suvremenici će "Nevenov" skori kraj povezivati uglavnom uz ličnost ovoga riječkog profesora.⁵⁴

⁵³ "'Neven', koi mēnja urednike kao zla dēvojka ljubovnike, jedva se uzderžava, premda mu se na uredništvo i dopisništvo ništa netroši. Njegovu slabome stanju to je ponajpērvī uzrok, što imamo malo muževah, koji se belletristikom zabavljaju, a i od ovo malo — malo ih koi pojavljuje se u njemu. Ovome zlu moglo bi se samo onda doskočiti, kada bi se ah našao Mecenas, koi bi potrošio na godinu za nadarja koju stotinu, ali kad bi se toliko predplatnikah sabralo, da bi uredništvo moglo nadarja razpisivati. Po svoj prilici mi ćemo u tih željah i umreti", žalio se Sabljčić u Tobolcu predzadnjega "Nevenova" broja 1853. godine.

⁵⁴ Usp. Antun Barac, "Neven" u godini 1858 ("Naša sloga", III(1930): 5, 732), Dragomir Babić, *Književni časopis "'Neven'" (riječko godište 1858)*, ("Dometi", 1989: 4, 245 – 252) i Mirjana Strčić, *Prilog proučavanju riječkog "Nevena"* ("Riječ", I(1995): 1 – 2, 200 – 209)!

Povratkom ustavnosti Matica se prihvatila novoga i to znanstvenoga časopisa pod imenom "Književnik" koji će Zagreb sada pretvoriti i u ozbiljno znanstveno središte. Matičin tajnik bio je Vatroslav Jagić i ujedno jedan od suurednika.⁵⁵ Uvjeren kako "Književniku" nema opstanka bez sigurne Matičine pripomoći, a kao njezin član, oba je interesa nastojao pomiriti tako da Matica "Književniku" pomogne kao stalna abonentica na određeni broj primjeraka uz nižu cijenu, te da sve što uredništvo primi postane njezinom svojinom; Matica je to i prihvatila i obvezala se na 250 primjeraka "Književnika" za svoje utemeljitelje.

Usljedio je spajanje s tek osnovanom Akademijom i to tako da Akademija vodi književni rad, a Matica da samostalno upravlja glavnicom. Prva zajednička akcija bila je upravo pokretanje novoga "poučno-zabavnog lista za srednje staleže", tj. Akademija je prihvatila ovaj prijedlog Petra Zoričića i Ivana Filipovića, pa je potpredsjednik Matice Matija Mesić krajem 1868. izjavio na Matičinoj sjednici "da se izdaje o trošku Matice ilirske kao izdavateljice nov beletristički časopis 'Vienac'" kome bi odgovorni urednik bio Gjuro Deželić, doskorašnji Dragoljubov izdavač i urednik, koji je u međuvremenu zato obustavljen, a članovi Matice novi bi časopis dobivali besplatno.⁵⁶ Umjesto dotadašnje tzv. nagrade za suradnike, "Vienac" je uveo honorare, suradnika je sada bilo više, Matičini su utemeljitelji bili zadovoljni, ali su se pojavila razmišljanja među piscima da bi takav časopis morao biti samostalan, štoviše Antun Mažuranić na Matičinoj skupštini traži da se izdavanje takva lista ostavi privatnicima. Sve je vodilo razvrgavanju ugovora o suradnji Matice i Akademije, što se i dogodilo; Matica se pod pritiskom mladih preustrojava u Maticu hrvatsku, što je u nekih starih izazvalo bojazan da će sada mladi upropastiti ono što su oni stvarali. "Vienac" nikako da stane na noge, pa to pitanje pokušava riješiti Deželićev nasljednik Ivan Perkovac, koji traži da Matica "prenese na nj vlasnost Vienca", ali Matica ne pristaje, već mu dodjeljuje suurednika Ivana Dežmana, potom Dežmanu Franju Markovića, koji je na čelu "Vienca"

⁵⁵ Iako znanstven, "Književnik" je svojim neposrednim kulturnim angažmanom bio nalik ostalim časopisima. Tako već prvim prilogom *Naš pravopis* Jagić zapravo napada poglede i načela tzv. Zagrebačke škole, odnosno njezina glavnog predstavnika Adolfa Vebera Tkalčevića. Kad mu je Veber poslao odgovor, Jagić ga nije objavio u cijelosti, pa ga je Veber dao i "Glasonoši". Umiješao se i Šulek svojom *Obranom ahavaca*, koji je Jagić "jednoličnosti radi" objavio svojim pravopisom, tj. izostavio genitivno *h* domećući u bilješci kako ne nalazi za potrebno "da sada g. B. Š. više i obširnije odgovara". Polemika se razvila i nakon Jagićeva članka o sintaksi, jer se Veber i time našao pogođenim, a na kraju se u cijelu polemiku umiješao i kancelar Mažuranić obnovivši raniju naredbu o ilirskom pravopisu. A brinući se da "Književnik" ima i što potpuniju bibliografiju, kao što je to u srpskih listova, Jagić se žali kako "naši spisatelji i štampari jošter neznadu za onaj evropejski običaj, po kojemu se novoizašle knjige šalju na uredništva raznih časopisa".

⁵⁶ "Dragoljub" je bio zapravo nastavak "Naše gore lista", a pokrenuo ga je Gjuro Deželić da donosi poučne i zabavne priloge, tj. *vosak s medom*. U njemu je Blaž Lorković 1868. štampao roman *Ispovijest o životu Antuna Nemčića*, i to je "prvi hrvatski roman u listovima" (A. Barac). Deželić je, kako se razabire iz Mesićevih riječi, obustavio svoj "Dragoljub" da bi pripremio mjesto za "Vienac", jer iako je bio "valjan književni časopis", ocijenjeno je da bi "bilo šteta ciepati snage i izazivati nepotrebno nadmetanje između njega i Vienca", pa je "Dragoljubov" urednik zauzvrat postao urednikom "Vienca". Deželić je, međutim, ubrzo prešao u gradsku službu i napustio uredništvo "Vienca", koji je ionako uređivao zapravo Ivan Perkovac.

1873. kao njegov već četvrti urednik u četiri godine. Sada Matica odlučuje (26. veljače 1873.) "Vienac" predati Dioničkoj tiskari, koja pak angažira Augusta Šenou kao urednika na kojemu će mjestu ostati do smrti 1881. godine. Pred kraj Šenoina urednikovanja, "imajuć s Viencem svakidašnji manjak", Dionička tiskara sada želi Matici vratiti "Vienac" uz uvjet da, bude li ga jednom htjela dati drugome, da ga prvo njoj ponudi. "Vienac" ipak – nakon uredničkih lutanja (Frana Folnegovića i Frana Kostrenčića), ostaje u Dioničkoj tiskari do kraja stoljeća.

Pismom od 1. lipnja 1900. Dionička tiskara priopćuje Matici da je odlučila "obustaviti koncem lipnja t. g. štampanje "Vienca" u vlastitoj nakladi", ali da "imade književnika koji bi bili voljni produljiti njegovu egzistenciju" – uz uvjet da se časopis tiska kod nje. Pozvavši se na ugovor iz 1873. po kome je "Matica dužna preuzeti izdavanje Vienca ako bi ga Dionička tiskara prestala izdavati", Matica ponovo uzima "Vienac" uz podršku i starih i mladih književnika da će ga podupirati. Odlučeno je da se izradi i poseban statut, pa je Matica i službeno prijavila da je od 1. srpnja vlasnica "Vienca" koji će se tiskati u Dioničkoj tiskari, a odgovorni mu biti Gjuro Arnold. Da s "Viencem" neće glatko ni ovaj put ići, vidjelo se iz Smičiklasova govora na skoroj Matičinoj skupštini u kojemu je istaknuo da će se Matica žrtvovati "do neke granice", ali neće na štetu svojih redovnih izdanja, baš kao što to nije ni ranije činila, a najavio je i neke reforme.⁵⁷ Međutim, stari "Vienac" nema pretplatnika, pa mu opstanak dolazi u pitanje, neki mladi književnici iniciraju reformu za spas "našeg najstarijeg beletrističkog lista", koji je bio "od vajakada središtem i stjecištem hrvatskih književnika" i "središtem hrvatske knjige", a koji je po mladima trebao sada biti mjesečna "čista književno-umjetnička smotra". Matica nije spremna za veće promjene, pa niti nakon kompromisa u vidu

⁵⁷ Matica je, naime, s Akademijom i Društvom Sv. Jeronima bila među većim izdavačima postupno se specijaliziravši za "srednje klase pučanstva" za razliku od vlade koja je izdavala školske knjige ili privatnih izdavača koji su uglavnom bili vlasnici knjižara i na tome temeljili svoj položaj na tržištu. Promjena Matičina anakronog ilirskog imena u hrvatsko 1874. imala je važnu ulogu u porastu zanimanja za književnost, pa se s njezinom popularnošću širilo i hrvatstvo, a s njime i domaća čitalačka publika "u građanskom svietu". O Matičinu uspjehu govori činjenica da je 1876. imala svega oko 500 članova, 1877. bilo ih je 1299, a 1879. čak trostruko više – 3.728, a to je značilo i proporcionalno povećanje naklade i prihoda. Ozbiljno su se rješavala tehnička i organizacijska pitanja te kolportaza, Matica ima izdavački program, a pisci sigurnost, Matica okuplja i njih i druge svoje članove preko povjerenika, koji se redovito okupljaju te raspravljaju o svim kulturnim pitanjima pa tako i o književnosti. Dok su se naklade strukovnih udruga kretale jedva do 700, a Akademije od 700 do 2.000 primjeraka, Matičina su se izdanja distribuirala i u 6.000 primjeraka što je bilo gotovo isto ili neznatno manje od naklada Društva Sv. Jeronima (osnovano 1868) koje 1880. broji 4.959 članova, a svoje pučke knjige tiska u 8.000 primjeraka. Veće naklade bilježe samo pučki kalendari, npr. *Danica*, kalendar Društva Sv. Jeronima, prve je godine (1870) tiskan u 3.000 komada, 1876. u 10.000, 1882. u 20.000, 1890. u 32.000, a 1909. u 50.000, da bi 1918. bio tiskan čak u 100.000 primjeraka. Tradicionalni kalendar *Šoštar* tiskan je u 13.000, dok se *Dragoljub*, kalendar za srednje slojeve, tiskao u svega 1.300 primjeraka. Konstantno najviše naklade imala su jedino vladina školska izdanja – od 20.000 do 40.000 primjeraka. S obzirom na iznesene naklade knjiga sedamdesetih i osamdesetih godina, upada u oči velik raskorak između naklade "Vienca" i izdanja Matice hrvatske, što pokazuje da čitatelji još nisu bili spremni da redovno prate književne časopise i da su se radije odlučivali za povremeno kupovanje knjiga koje su sve više postajale prestižni predmeti u građanskim stanovima; uostalom, knjige, pa čak i lijepo uvezani časopisi, reklamirali su se kao "ures ženskoj toaleti"! (Usp. Gross – Szabo, 530 – 533!)

još jednoga uredničkog para, sada u kombinaciji stari K. Š. Gjalski i mladi I. Dežman; odlučuje ga obustaviti nakon 34 godina kontinuiranoga izlaženja. U međuvremenu Smičiklas postaje predsjednik Akademije, a prvi predsjednik Društva hrvatskih "Književnika" (DHK), stari Ivan Trnski, dolazi na čelo Matice, ubrzo ga mijenja bivši "Vienčev" urednik Gjuro Arnold, na čiji su govor na Matičinoj skupštini iz 1904. mladi odgovorili specijalnom rezolucijom nakon sastanka na kojemu je Branimir Livadić, budući urednik "Savremenika", glasila DHK-a i novoga središnjeg časopisa kao što je to doskora bio "Vienac", pročitao svoj esej *Književnost i njezini ciljevi*.

Istini za volju, to što je Matica dotad bila učinila, iako najveći i najznačajniji dio, nije i sve što je u spomenutome procesu nacionalne kulturne institucionalizacije tijekom 19. stoljeća bilo učinjeno. Ostavimo li po strani pionirsku ulogu i nemjeriv doprinos Ljudevita Gaja, jednostavno zato jer je sve bio otpočeo, golem dio posla bio je obavio mecena, đakovački biskup **Josip Juraj Strossmayer**. Utjecaj "Hrvatskog Medicija" (I. Frangeš) protegnuti će se ne samo kroz djelatnost "prve akademije znanosti i umjetnosti na cijelome slavenskome jugu", pa tako i kroz Akademijina periodička izdanja koja je đakovački biskup obilato pomagao, već i kroz Matičin nakladnički rad i kroz rad Dioničkoga društva s **Dioničkom tiskarom** kao izdavača ne samo političkoga dnevnika "Obzora" i obiteljskoga magazina "Dom i svijet" već i "Vienca" kao, s obzirom na vijek, najstabilnijega i najutjecajnijega književnoga časopisa 19. stoljeća. Na drugoj strani i pravaši su financirali svoja glasila, među kojima su važnu ulogu u zaživljavanju našeg realizma odigrali ne samo izlazeća sušačka "Sloboda" (1878 – 1883) Ante Starčevića, koja je "najbolje odražavala brojna kolebanja u razvoju pravaške ideologije" (Gross, 208), ili Harambašićeva raskošna "Hrvatska Vila" (1882 – 1884) kao protuteža "Viencu", već i neizlazeće "Svjetlo" (1881).

Od ostalih institucija i udruga uz zadnje "Nevenovo" godište bila se pojavila i Narodna čitaonica Riječka, iza "Bosiljka" Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, a iza sarajevske "Nade" – vidjeli smo – bila je stala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, koja nije štedjela visokih honorara samo da dobije dobar i konkurentan časopis. Hörmann u svojem studioznome planu novoga časopisa ističe i to kako se izdavanje ilustriranog časopisa mora isključivo povjeriti Zemaljskoj vladi, jer da bi svaka privatna akcija – suprotno spomenutome mišljenju Antuna Mažuranića – čak i uz najbolji mogući suradnički sastav, pa i uz veliku državnu subvenciju, neizostavno morala propasti ako bi se htjelo da list bude održavan na najvišoj razini. Za časopis koji bi trebao biti najbolji na čitavu južnoslavenskom području on zato predlaže, između ostaloga, i angažiranje sposobnih suradnika, i to ispočetka u manjem a kasnije u mnogo većem broju, a za njihovo okupljanje najsigurniji put vodi preko dobrih

honorara. Potom predlaže da se radovi plaćaju ili po retku, ili u paušalnom iznosu od 40 fr. za objavljeni arak teksta, štoviše, daje popis mogućih vanjskih suradnika, koje on uglavnom osobno poznaje izravno ili preko njihovih radova. Kállay je u konačnoj odluci smanjio honorare na 30 fr. po arku, što je još uvijek bilo bolje nego u drugih časopisa, i to se dobro znalo, pa ne čudi da je "Nada" okupila oko 300 stalnih i povremenih suradnika, a isto toliko da ih je odbila (Kapetanić, 429). Napokon, na samome kraju stoljeća Klub hrvatskih književnika "u savezu sa nekolicinom hrvatskih književnika", stavši iza "Hrvatskog salona" (1898) i "Života" (1900), na mala je vrata uveo i prvu književnu udrugu koja će – kao nekoć Matica – obilježiti književni život sljedećega, 20. stoljeća. Bilo je to **Društvo hrvatskih književnika** (DHK, 1900), koje će kao prva "staleška institucija za moralno i materijalno unapređenje onih, koji knjigu pišu i književnost stvaraju" (Vj. Klaić, 64) u dotadašnjem polustoljetnome književnome životu i od časopisa zahtijevati precizniju, sebi prilagođenu sliku časopisa.⁵⁸

6.

Iako se na prvi pogled može učiniti kako su za časopis odlučujući njegovo ime i program ili da je to možda više pitanje odnosa između, s jedne strane, nakladnika i urednika, s druge, urednika i suradnika, a ni u kojem slučaju ne smije se izgubiti iz vida i pitanje publike, njezina ukusa i očekivanja, jer o publici se napokon i radi, časopis je u osnovi zbir svih tih faktora koji, ma kako uzajamno povezani, svaki put u njihovu sjecištu iskrsava ona glavna karika, a to je **urednik**:

Nakladnik – Časopis – UREDNIK – Suradnici – Publika

Samo naizgled paradoksalno može zvučati ustvrdimo li kako su ove dvije krajnje, prividno periferne instancije – nakladnik i publika – međusobno zapravo najbliže. Naime, jedino one objektivno posjeduju moć, a koliko i tko je u tome stvarno moćniji ostaje da se vidi na tržištu na kojemu svaka strana ima vlastiti interes, i interes je ono što ih zbližava. Ideja časopisa kao svake druge investicije, nije samo ideja medija, ili samo ideja kulture i tipa komunikacije, već ujedno i ideja tržišta i tržišnoga tipa komunikacije. U tome smislu može se

⁵⁸ Valja barem spomenuti kako je nakladnik "Bosiljka" i "Hrvatskog Sokola" bio zagrebački knjižar Lavoslav Hartman, koji je još 1856. preuzeo Gajevu knjižaru i osnovao posudbenu knjižnicu, a izdavao je i *Koledar katolički*. Hartmanovu su knjižaru kasnije preuzeli njegovi suradnici S. Kugli i A. Deutsch. Usp. Klaić!

ići korak dalje pa reći da, kad se radi o književnome časopisu, onda je to ne samo ideja svega rečenoga već i nečega novoga, a to je sada sama ideja književnosti. Danicu je Gaj pokrenuo vlastitim kapitalom i bio joj, ma koliko tek formalno, urednikom sve do njezina kraja.⁵⁹ Bilo je to u vrijeme kad se suradnika još i našlo, ali – kako su to pokazale sve dotadašnje propale inicijative – čitatelja nije bilo, skromno tržište je ionako zadovoljavala njemačka "Luna", koja je u Gajevu projektu vidjela konkurenciju. "Daničin" izdavač i urednik bio je neko vrijeme i njezin najmarljiviji suradnik, a njegove pjesme i članci postali su književnim i publicističkim modelom ključnoga preporodnoga razdoblja, koje upravo njegovi tekstovi proizvode. Pjesmama, proglasima, jezikoslovnim, historiografskim i drugim člancima, pokraj osobnih kontakata, nastupa i vatrenih govora, Gaj je otvorio sva ključna pitanja – od odnosa prema prošlosti, preko pravopisa, jezika i tipa književnosti do projekcije nacionalne budućnosti. Pri tome se služio svime što mu je bilo pri ruci – od vlastitoga, navodno, neodoljivog šarma, očeve imovine i majčine nesebične podrške te utjecajnih veza u domovini i u inozemstvu, preko novina s neizostavnim "ilirskim" simbolima (mladim mjesecom i zvijezdom Danicom), zvučnim parolama odmah pokraj njih, aforizmima, parabolama, proglasima i apelima – sve do glazbe i kazališta. Prvi uspjesi i opće odobravanje naveli su ga da ustraje na još dvjema stvarima – na vlastitoj tiskari i na osnivanju društva koje bi jamčilo opstanak njegovih "Novina" i "Danice". Gajevim člankom *Društvo prijateljah narodne izobrazbenosti ilirske* ("Danica", 13./20. kolovoza 1836.) tako je udaren temelj ne samo Matici ilirskoj već ujedno cijeloj budućoj nacionalnoj kulturi, štoviše, ucijepivši joj antitetičnost kao još i danas njezino živo obilježje. A kako je Bosna u Gajevoj političkoj koncepciji igrala važnu ulogu, Gaj je potpomogao i Jukićeva "Bosanskog Prijatelja", koji ga pokušava u svemu oponašati, ali razlike bijahu i prevelike i preopasne. Vrazovo "Kolo", kada se suoči s prvom ozbiljnom krizom, preuzima Matica, koja će poduprijeti i posrnuloga "Bosanskog Prijatelja". Pa iako ni Matici nisu ruže cvale, posebice ne u doba Bachova apsolutizma i "Nevenove" teške ere, ona postaje ono što je u početku na svoj način bila redakcija Gajevih listova, naime, prvo moderno

⁵⁹ Stvarni "Daničini" urednici bili su Antun Mažuranić (1835 – 1836), Dragutin Rakovac (1836 – 1837), Vjekoslav Babukić (1838 – 1840), Bogoslav Šulek (1841 – 1846) i Dimitrija Demeter (1846 – 1849). Obnovljenu "Danicu" uređivao je najprije sam Gaj (1853), a zatim sin mu Velimir i kći Slava (1863 – 1867). Svi su oni više ili manje svojim urednikovanjem obilježili "Danicu", Rakovac joj je dao borbenu, Babukić poučnu, Šulek publicističku, a Demeter književno-kazališnu crtu. Inače, odnos Gaja i njegovih suradnika počeo se mijenjati nakon što su *Rak i Vuk i Vrag* pokrenuli "Kolo", a naročito poslije zabrane ilirskoga imena kad su se počele nizati zapreke i opasnosti, pa su ga zato napadali i osuđivali kao glavnoga krivca za taj poraz i inače u početku vrlo mu naklonjeni Stanko Vraz i Ivan Mažuranić. Neki Gajevi protivnici proglašavali su ga diktatorom i egoistom koji gleda samo na dobitak od vlastite tiskare pa su neki navodno i zato svoje knjige štampali u Beču i Pragu.

književno-novinarsko okupljalište u kojemu će se poslovi oko literature i žurnalizma početi profesionalizirati, a kulturni život planirati.⁶⁰

Stanje se sedamdesetih godina popravilo, kako s obzirom na ustavne slobode i dokidanje cenzure, tako i s obzirom na gospodarske prilike već poodmakloga kapitalizma, a u prvome redu s obzirom na ulogu prvoga bana iz naroda, bivšega pjesnika i sada već književnog klasika Ivana Mažuranića.⁶¹ S druge strane je svećenik, narodni dobrotvor i političar Josip Juraj Strossmayer, a obojica, ma koliko različiti (i u pitanjima Austrije čak nepomirljivi), vođeni istim idealom domovine u kojemu se sjedinjuju bezrezervna odanost znanju, Bogu i hrvatstvu. U takvoj će klimi Matica, ne više ilirska, već hrvatska, nakon što je podijelila uloge s Akademijom, svoj još neuhodani časopis "Vienac" predati Dioničkome društvu. Ono pak, kao izdavač s kapitalom skupine interesno povezanih ljudi, sada angažira uglednoga pisca i publicista Augusta Šenou kao "Vienčeva" urednika. **Dionička tiskara**, osnovana u prosincu 1871. kao novinski nakladnički zavod, bila je opremljena najmodernijim električnim strojevima, pa je osim "Obzora" otpočela odmah izdavati "Slavische Correspondenz"; pokraj sada već stalnoga novinskoga čitateljstva stvaraju se i prvi profesionalni novinari, kojih je tih godina, nakon ilirca Bogoslava Šuleka, bilo pet, a stupio je na snagu i novi zakon o štampi (Horvat, 256).

Dok su nekoć Gaj, Vraz ili Bogović kao izdavači vezu s javnošću morali sami stvarati te posredovati između suradnika i publike, "Vienčevi" vlasnici tu vezu ostvaruju preko svoga plaćenog urednika od kojega očekuju u prvome redu profesionalizam i poslovni uspjeh u skladu s precizno ugovorenim obvezama.⁶² Ugovorom koji je 10. prosinca 1874. bio sklopljen

⁶⁰ Jedan od oblika profesionalizacije bili su i književni natječaji na kojima je naročito Matica radila, ali i časopisi izvan njezina patronata. Profesionalnim se odnosom može smatrati spomenuti ugovor između Matice i Mirka Bogovića oko uređivanja "Nevena" a prema kojemu je, štoviše, Bogoviću – osim plaće – pripadalo i pravo na 25% čistoga dobitka kojim bi on samostalno raspolagao za pomoć piscima. Slične ugovore Matica je sklapala i s urednicima, odnosno izdavačima drugih svojih časopisa, a imala ga je i s Dioničkom tiskarom kao u osnovi privremenim izdavačem "Vienca". Usp. Ravlić!

⁶¹ U takvim okolnostima, hoteći iskoristiti Zakon o narodnostima koji je Ugarska donijela 1868. godine, kalački kanonik i naslovni biskup bosanski, Ivan Antunović – Strossmayeru blizak, ali ne i toliko liberalan, pokrenuo je 1870. tipično preporodno glasilo među ugarskim Bunjevcima i Šokcima pod naslovom "Bunjevačke i šokačke novine". Međutim, već svojim dvama programima objavljenima 1869. naišao je na nerazumijevanje, teško je pridobivao istaknute Bunjevce i teško nalazio suradnike, odjek među Bunjevcima i Šokcima bio je slabiji od očekivanja, a najveći broj primjeraka njegovih novina išao je pretplatnicima u Hrvatsku. Stalne neprilike dolazile su mu i od strane vlasti, ugarskog tiska i tiskare pa i samoga katoličkog nadbiskupa i kardinala Lájosa Hajnalda. S nadom da će pritisak popustiti, Antunović je 1872. obustavio novine i počeo izdavati isključivo kulturni list "Bunjevačka i šokačka vila", koje su dotad izlazile kao prilog "Novinama". No, stanje se nije bitno promijenilo, te je rezignirani Antunović 1875. svoju "Vilu" prepustio Blažu Modrošiću, ali se već sljedeće godine ugasila. Usp. Kujundžić, 575 – 576 i Bačić, 33!

⁶² Šenoa je dotad već imao bogato uredničko iskustvo, koje je stekao prvo kod Abela Lukšića u Beču gdje mu je 1865. uređivao "Glasonošu" dajući mu književni karakter i u njemu je Šenoa objavio svoj glasovitu kritiku *Nasha književnost*, potom je bio urednik "Obzorova" Listka gdje je sljedeće godine objavio, između ostaloga, i svojevrsni nastavak ove kritike *O hrvatskom kazalištu*. Napokon, kako je 1873. prijatelj mu Franjo Marković,

između Dioničke tiskare kao nakladnice "Vienca" (potpisao ga Franjo Rački) i Augusta Šenoa kao njegova urednika u sedam su točaka popisane Šenoine dužnosti. Prema njima Šenoa je, preuzimanjem "uredništva beletrističkoga časopisa" preuzeo obvezu da pribavlja književne priloge i ilustracije do 20 for. troškova po broju, izuzev ako bi broj pretplatnika prekoračio 1200, rukopis da preda najkasnije do srijede navečer, a listak do četvrtka u podne kako bi se broj mogao tiskati već u petak, u suprotnom on plaća nastale troškove tiskanja, slaganja i raznošenja, a da se uklone sve sumnje, predavat će rukopis faktoru tiskare koji točno bilježi vrijeme predaje materijala. Nadalje, urednik ili netko drugi obavlja korekturu i reviziju lista, ali urednik odgovara za oboje da će biti obavljeno najdulje 24 sata nakon predaje rukopisa i po mogućnosti "bezpogrešno", za eventualno kašnjenje opet plaća štetu i izvanredne troškove.⁶³ Dužan je također za svaki broj napisati listak koji ima redovito iznašati posljednju stranu lista dok će mu se članci, koje bi napose napisao, honorirati kao i drugim autorima. Što se tiče smjera, sadržaja i razdiobe materijala, urednik ima biti u dogovoru s odborom Dioničke tiskare. Na kraju mjeseca dužan je predati popis honorara držeći se "šeme": za pjesmu na cijeloj prvoj strani 3 – 4 for., za izvornu dramu ili pripovijetku 2, a prevedenu 1 for. po strani, za izvornu pouku, putopis, literarne crte, umjetničke i estetičke članke 2, kompilirane 1.50, a prevedene 1 for po strani, dok se "glasbotvori i risanje" posebno honoriraju, a naraste li broj pretplatnika preko 1200, i honorar se razmjerno povisuje. Urednik je dužan još i to, da časopise i knjige na koje je "Vienac" pretplaćen ili mu dolaze u zamjenu, popisati i predati upravi tiskare, a za to garantira svojom imovinom. Padne li broj pretplatnika ispod 1.000, razmjerno se umanjuju troškovi honorara i ilustracija kao i urednikova plaća, i to: između 900 i 1.000 pretplatnika honorari 20 for., prihod urednika 85 for. dok se slike mogu posve ispustiti, između 800 i 900 honorari ostaju isti, a pada plaća urednika na 75 for., međutim, poraste li pretplata na preko 1.000 primjeraka, razmjerno će se poboljšavati i kondicije lista. Za svoj ovako utvrđeni urednički posao Šenoa je dobivao puni mjesečni honorar od 100 forinti.⁶⁴

Kako je među vlasnicima bio i biskup Strossmayer, i to s najvećim dioničkim udjelom, s razlogom se može pretpostaviti da će Šenoa svojim "Viencem", čiju je naslovnu stranu

zbog priprema za sveučilišnu karijeru, zapravo tek formalno bio urednik "Vienca", stvarno ga je uređivao August Šenoa kako to i stoji u priopćenju uredništva uoči Šenoina preuzimanja.

⁶³ Urednik je još uvijek i lektor i korektor, baš kao što je sve doskora tiskar bio i nakladnik, i urednik, i korektor i prodavač svojih proizvoda. Stanko Vraz to je izrijekom naveo u komentaru jednoga dopisničkog priloga u "Kolu" 1842., naime, da "pod ovim (tj. uredničkim, V. B.) imenom razumjevaju se i oni, koji časopise pišu i izdaju". Inače prvi honorar Antun Mažuranić kao "Daničin" urednik isplatio je svome bratu Ivanu za pjesmu *Primorac Danici*.

⁶⁴ Usp. Slavko Ježić, "Život" i djelo Augusta Šenoa, u: *Djela Augusta Šenoa*, knj. XII, Zagreb 1964, str. 347 – 349!

izradio Strossmayerov mezimac Iso Kršnjavi, podržavati politička načela Strossmayerove Narodne stranke. Međutim, iako njegove narodnjačke simpatije i građanski liberalizam probijaju iz svakoga mu književnoga i publicističkog teksta, posebice iz feljtona koje je kao *Petrica Kerempuh* i otpočeo 1866. u "Obzoru" da bi potom uređivao mu Listak, Šenoa se klonio "Vienčeve" politizacije; objektivno to nije trebalo ni Strossmayeru, koji je zato imao ne samo druge ljude već u prvome redu svoje političke novine ("Obzor"). Umjesto toga Šenoa, koji se kao i njegovi prethodnici potpisuje kao odgovorni urednik, na prvo mjesto stavlja profesionalne kriterije. Zahvaljujući izvanrednim organizacijskim sposobnostima vrlo brzo se pokazuju dobri rezultati – s jedne strane u vidu veće naklade (od 1200 primjeraka 1874. na 1450 primjeraka 1876), s druge pretvaranjem "Vienca" u časopis s *markom* (danas bismo rekli *brandom!*), tj. u književnu instituciju koja će određivati standarde druge faze postpreporodne nacionalne književnosti.⁶⁵

Nema sumnje da se "Vienčeve" izdavača morala dojmiti Šenoina borba za čitateljstvo, koje je bilo među Matičinim članstvom, tj. u građanskome sloju, manje negoli u redovima državnih namještenika ili trgovaca, ponajmanje u plemstvu koje objektivno jedino imalo naviku čitanja i nju upražnjavao uglavnom njemačkim trivijalnim štivom a upravo je to štivo Šenoa žestoko napadao smatrajući ga opasanim za moral mladoga hrvatskog društva. Povećanje broja pretplatnika preko čarobne brojke 1.000, odnosno 1.200, vodilo je časopis Dioničke tiskare prema financijskoj samostalnosti, a "Vienčevim" vlasnicima sasvim sigurno je odgovarao i smjer Šenoine uredničke politike, koji je išao upravo za potiskivanjem njemačke književnosti i "tuđinskog duha"; ovo će za posljedicu imati s jedne strane okupljanje domaćega književničkoga "stališa", koji će i dalje raditi na *tuđinštini* kao figuri protivnika, s druge, na postupno preusmjeravanje prema u prvom redu francuskoj i ruskoj književnosti.⁶⁶

⁶⁵ Usp. Pederin, *August...!* – "Vienac" je u svojih 35 godišta 16 puta promijenio sveukupno 24 urednika: 1869. Gjuro Deželić, 1870. Ivan Perkovac, 1871. Ivan Perkovac i Ivan Dežman, 1872. Ivan Dežman i Franjo Marković, 1873. Franjo Marković, 1874 – 1881. August Šenoa, 1882. Fran Folnegović, 1883 – 1889. Vjekoslav Klaić i Mile Maravić, 1892 – 1895. Josip Pasarić, 1896. Josip Pasarić i Bartol Inhof, 1897 – 1898. Bartol Inhof, 1899. Bartol Inhof i Jovan Hranilović, 1900. J. Hranilović i Gjuro Arnold, 1901. Gj. Arnold, 1902. Gj. Arnold i Stjepan Bosanac, 1903. Ksaver Šandor Gjalski i Ivan Dežman – tj. u prosjeku gotovo svake druge godine imao je novoga.

⁶⁶ U konkurenciji s njemačkim zabavnim listovima, a bez domaćih književnih kadrova, Šenoi kao uredniku "Vienca" nije bilo lako – pogotovu ima li se u vidu činjenica da mu je kao gradskom službeniku – senatoru i bilježniku, to bio zapravo dodatni posao. Šenin sin Milan u svojim uspomnama bilježi kako njegov otac, kad je postao redaktor "Vienca", "imao je pune ruke posla, da nađe dostojne suradnike", pa potom navodi jednu očevu bilješku u kojoj stoji: "*Pisah Kostrenčiću za Nerona... Pisao sam Zaharu, Brašniću, Budisavljeviću, Paviću, Vežiću i Kaznačiću. Još pisat Cirakiju, Puciću, Korajcu, Kišpatiću, Pavlinoviću, Vukeliću i Tomboru. Obećашe pomoć Torbar, Pilar, Divković, Lorković, Gaj (!), Lopašić, Tkalčić, Ljubić krčke starine, Quiquerez slike...*". Pa iako se kao urednik držao beletristike, a ne politike, Šenin "Vienac" bio je meta politički motiviranih napada. Sin mu nastavlja: "Mladi je svijet bio podijeljen u dva tabora: u 'Hrvatski dom' u kome su sjedili [...]"

Kao rođeni pripovjedač Šenoa je u drugi plan stavio liriku nametnuvši joj pripovjedna obilježja ("povjestice"), a osim vlastitih, u "Viencu" je objavio najznačajniju prozu hrvatskoga protorealizma *retuširajući* i dopisujući mnoge stranice tuđih rukopisa. Nerijetko je, umjesto gubljenja vremena nad tuđim slabim tekstovima, "Vienac" popunjavao vlastitim radovima (*Ja vam na primjer imam nekoliko kilograma izvornih novela koje mi poštom stigoše... Pa kad sve to gledaš, rasrdiš se i napišeš sam izvornu novelu. Šteta vremena za kopanje...*), pa je nakon petogodišnjega iskustva a samo dvije prije prerane smrti, kad ga mladi pisci na krilima sve popularnijega pravaštva počinju napadati, svoje urednikovanje posredno ocijenio riječima: "Tko bude htio pisat književnu poviest ove dobe, morat će se osvrnut na tečaje Vienca". Tiče se to dobrim dijelom i "Vienčeve" sljedeće faze i borbe oko tipa našega realizma, kao i one završne, modernističke, kada se njime stari budu koristili kao vlastitom tribinom za napade na mlade i njihova glasila, sve dok ga nakratko ne "pripitomi" stari-mladi Gjalski, međutim, za potpunu obnovu "Vienac" jednostavno nije imao snage; materijalni razlozi Matici su prije poslužili kao izgovor da ga ona, koja ga je i osnovala, nakon 33 godine sama i dokine.⁶⁷

Spomenuta "Vienčeva" **naklada** pripada među visoke, jer je prosjek bio upola manji, što je bilo na samoj granici rentabilnosti (cca 600 primjeraka). Gajeva je "Danica" startala sa 750 primjeraka, dok je njemačka "Luna" tih godina brojila 400. Osim spomenute dvostruke naklade s dvjema varijantama njegove glasovite budnice te pomaganja Jukićeva "Prijatelja", Gajeve je političke ciljeve odavala i ta činjenica da su otpočetak izlaza njenog listove besplatno dobivali franjevci u Fojnici, povjerenici krajiških regimenti u Glini, Petrinji i Novoj Gradiški, te Vojna akademija u Bečkom Novom mestu, gdje je znatan broj vojnih pitomaca bio iz upravo iz hrvatskih krajeva. Nakon uspješnoga početka već na kraju prvoga polugodišta, "Daničina" je naklada pala na 520 primjeraka, krajem 1836. na 460, a krajem

mladi suradnici 'Vienčevi', i u 'Hrvatsku', u kojoj su bili ultrastarčevićanci. Njihov je organ bio 'Sloboda', a ta je sloboda pucala po mome ocu ma gdje se samo pružila prilika" (Brešić, *Dragi...*, 200). Šenou su napadali čak i iz Mažuranićeve Narodne stranke, pa iz "Primorca", tj. organa Mikančeve opozicije, a najžešći su dolazili iz pravaških redova kojima cilj nije bio samo Šenoa, već u prvome redu Strossmayer i krug oko Jugoslavenske akademije. U anonimnom pamfletu Ante je Kovačić Šenou proglasio samovoljnim silnikom u književnosti, a 1880. on je u "Slobodi" parodirao kultno i već tada klasično djelo obnovljene nacionalne književnosti *Smrt babe Čengićkinje*. I pravaška "Hrvatska Vila" našla se u sukobu s "Viencem" kad Šenoe nije više bilo, no sukob tada vodio o pitanjima našega naturalizma, odnosno realizma.

⁶⁷ Nakon obustave "Vienca", 1903. a potom ubrzo nakon što je prestala izlaziti i sarajevska "Nada", Zadar je barem deklarativno preuzeo mjesto književnog središta. Tako urednik zadarskoga "Lovora" (1905) M. C. Nehajev svoj časopis naziva "novim Viencem", tj. on "Lovor" smatra "Vienčevim" nastavljajem. No, "Novi Vienac" doista je postojao, i to kao književni prilog Radićeve "Hrvatske misli" uz koju izlazi od listopada 1904. do rujna 1905, dakle, najvećim dijelom paralelno sa zadarskim "Lovorom". Bila je to prva replika slavnoga "Vienca" za čiju će se slavu boriti još pet časopisa – sve do današnjih Matičnih istoimenih novina, što je jedinstven slučaj u povijesti periodike. Međutim, samo će jedan časopis doživjeti ono što je doživjela Gajeva "Danica", naime, da bude "dajdžestiran" u vidu neobične knjižice koju je sastavio neki M. S. Tražimir pod naslovom *Sjaj Danice Ilirske ili preko 630 citata o raznim krijepostima i dužnostima* (Zagreb, 1888)!

1837. drži se "Lunine", da bi 1841. ponovo porasla, i to na 600, a poslije zabrane ilirskoga imena, kao i uoči revolucionarne 1848, čak na 800 primjeraka.

Dakako, naklada je ovisila isključivo o broju **pretplatnika**, koji je oscilirao; tako su prve dvije knjige "Kola" otišle u 700 primjeraka, no već kod treće knjige taj je broj pao na samo 300, pa ga preuzima Matica ilirska, a Vraz ga je kao njegov tajnik imao besplatno uređivati.⁶⁸ "Danica" je nakon pola godine imala 480 pretplatnika, "Zora Dalmatinska", koja glavne probleme ima s urednikom i pravopisom, prve godine broji 746 pretplatnika, na kraju prestaje upravo zbog "nehajstva predbrojnika". "Neven" je prve godine imao 700 pretplatnika, a zadnje navodno 1000, ali da je malo njih bilo platilo pretplatu, "Glasonoša" je 1865. dobio 258 pretplatnika, Deželićev "Dragoljub" imao je 1867. oko 600, a iduće godine njih 800. Šenoin rekordni broj od 1450 pretplatnika premašila je 1883. pravaška "Hrvatska Vila" – čak 3000. Šimićeva, odnosno Čedomilova "Iskra" iz 1891, koja je nastavak "Iskre" iz 1884. – osim što si je dala zadaću da narod odvrati od tuđinštine i da mlađi imaju gdje objavljivati – imala je i jedan poseban razlog osnivanja, naime, da pokaže kako hrvatski jezik nije samo čakavština; na kraju joj biva prigovoreno da se "preveć na visoko popela" te zamalo bila pripojena "Zori" koja prve godine broji čak 1000 primjeraka, a onda naglo prestaje – navodno zbog kolere (Maštrović, 60). Do naklade Šenoina "Vienca" bila je gotovo doprla još samo sarajevska "Nada", koja je sve do 1902. izlazila u ukupnoj nakladi od 1390 primjeraka, i to u latiničnom izdanju 950, ostatak u ćiriličnome, a onda je zbog premalo pretplatnika (svega 34), uredništvo jednostavno ukinulo ćirilično izdanje.⁶⁹ Neki brojevi "Bosiljka", "Vienca", zadarske "Hrvatske", "Novog Vieka" imali su dvostruku nakladu kao i "Mladosti", koja je izlazila u Beču, a štampala se u Zagrebu, u Dioničkoj tiskari, koja ju je i kreditirala; njezina je prva naklada bila izrazito visoka – čak 1500, a druga (za broj 1) još dodatnih 500 primjeraka, međutim, nakon šest brojeva pod pritiskom klerikalnih krugova Dionička tiskara ju je odbila dalje kreditirati, pa je prikupljeni materijal poslije predan uredništvu "Života", gdje je dobrim dijelom i objavljen (Košutić, 232).

⁶⁸ Kad je Vraz izvijestio Matičinu upravu da se "Kolo" slabo prodaje, naklada je smanjena s 1.000 na 700 primjeraka. Kako je distribuciju dotad obavljala sama Matica, Vraz je tražio da se to povjeri knjižaru Županu za što mu je bilo ponuđeno 25% rabata. S vremenom se u Matici napunila dva velika ormara "nerasprodanih knjigah" – "osobito 'Kolo'", koje "sve više gubi vrijednost" – išlo se i na to da se "cijena obali". To je i učinjeno za IV, V, VI, VII i VIII. knjigu "Kola", ali i za Gundulićeve *Različite pjesni* i Demetrova *Dramatička pukušenja (Teutu)* – sve po 30 krajcara srebra. (Usp. Ravlić, 54, 65!)

⁶⁹ Prema Hörmannovu elaboratu "Nadina" je naklada planirana na 1.800 primjeraka, i to 1.200 u latiničkom, a 600 u ćiriličkom tisku. Putem pretplate planiralo se plasirati 950 primjeraka latiničkog izdanja i to po Bosni i Hercegovini 500, Hrvatskoj 250, Austriji i Mađarskoj 150, a po ostalim državama 50 komada, dok bi se 440 primjeraka ćiriličkog izdanja po Bosni i Hercegovini širilo 200, Hrvatskoj 70, Austriji i Mađarskoj 50, Srbiji, Bugarskoj i Crnoj Gori 100, ostale zemlje 20 komada. Zanimljivo je kolike je Hörmann jednogodišnje troškove planirao – čak 22.872 forinti od kojih bi se tek manje od polovice vraćalo u vidu prihoda od pretplate i prodaje, oglasa, naknade za posudbu likovnog materijala drugim časopisima – ukupno 10.600 forinti.

I naklada ostalih modernistički časopisa također se kretala oko spomenutoga prosjeka, a ima li se u vidu da je "Savremenik", središnji časopis mladih, glasilo tek osnovanoga DHK, prve godine imao 250 pretplatnika da bi se nakon šest godina sa 1300 približilo Šenoinome rekordu, onda se dobije prilično pouzdana slika o još relativno stabilnome iako proporcionalno još uvijek vrlo uskome krugu ne samo časopisne publike već i onih koji su iz bilo kojih razloga bili upućeni na područje književnosti.⁷⁰ No, za razliku od Matičinih ili knjiga Sv. Jeronima te kalendara, ni naklade zagrebačkih novina nisu bile mnogo veće, a kretale su se između 1000 i 1500 primjeraka, od toga 250 do 400 pretplatnika u samome Zagrebu, koji krajem 19. st. broji oko 40.000 stanovnika, dvostruko više nego u Daničino doba. Činjenice pokazuju da je nagli uspon književne proizvodnje, uza sve objektivno velike ekonomske probleme, ostvaren u drugoj polovici sedamdesetih godina kada rast sve raznovrsnijih izdanja i s njima čitalačke publike prati i naglo širenje knjižarske mreže (Usp.

⁷⁰ U tome smislu vrlo zanimljivu analizu po broju, mjestu i staležu "Vienčevih" pretplatnika za 1875. dao je Ladislav Mrazović. Te je godine "Vienac" imao 1.429 pretplatnika, a uz "obvezatne iztiske" brojio je 1.479 primjeraka. Najviše je pretplatnika imao u Zagrebu (317), gotovo petinu, potom u Hrvatskom primorju sa Senjom na čelu (57) te na Rijeci (39). Podžupanije uže Hrvatske (bez Zagreba) imale su 464 pretplatnika – među njima najviše ih je u Varaždinu i Karlovcu (po 35), nešto manje u Sisku (20), a najmanje u Križevcima (14) i Bjelovaru (10). Slavonija ima samo 180 pretplatnika, i to najviše u podžupaniji virovitičkoj i đakovačkoj (99), najmanje u vukovarskoj i rumskoj (30), po gradovima gledano najviše u Osijeku (43) i Požegi (40) te u Đakovu (24). Ukupno civilna Hrvatska i Slavonija imaju 644 pretplatnika. U Vojnoj krajini zabilježeno je 216 pretplatnika (u hrvatskoj 112, a u slavonskoj 104), najviše u brodskom okružju (47), najmanje u gradiškom (28), odnosno u petrovaradinskom (29). Međutim, gledano po gradovima najviše ih je bilo iz Nove Gradiške (18) i Petrinje (14), potom iz Gospića (12), Slunja (11), Gline i Vinkovaca (10), nešto manje u Mitrovici (8), Zemunu (7), Brodu, Ogulinu i Kostajnici (po 6) itd. Ukupno su civilna, vojna Hrvatska i Slavonija imale 860 pretplatnika, sa Zagrebom 1.177. U Dalmaciji je bilo svega 69 pretplatnika, i to najviše u Splitu (9), potom u Zadru (6) i Šibeniku (5) te na otoku Braču (ukupno 7), a "baš nijednoga ni u čitaonici n. pr.: Skradin, Drniš, Vrlika, Trogir, Imotski, Makarska, Vrgorac, Orebić, Slano, Novi, Kotor, Budva". Nešto bolje bilo je u "tako zvanom 'austrijskom primorju'", tj. u Istri i na Kvarnerskim otocima sa sveukupno 47 pretplatnika – najviše u Trstu (11), te u Kastvu (4), Kopru (3), Volovskom i Lindaru (po 2), Puli i drugim mjestima po 1, dok je na otoku Krku bilo 5, a na Cresu 3 pretplatnika. U zapadnome susjedstvu (slovenske zemlje, Austrija i Češka) sveukupno 89 pretplatnika – najviše iz Beča (23) i Gradeca (Graza) (11) te iz Ljubljane (8) i Praga (6). U susjednoj Ugarskoj 47 pretplatnika, i to: Budimpešta 11, Vel. Kaniža 4, Kaloča 3, Novi Sad 5, Sombor 2, Komoran 2, Subotica 2 itd. U inozemstvo je išlo 25 primjeraka "Vienca", najviše u Srbiju (Beograd, 12), u Crnu Goru, Tursku, Rumunjsku, Njemačku i Italiju po 2 te u Švicarsku i Brazil po 1. "Susjedna Bosna dakako u toli žalostnih okolnostih u kojih se nalazi, nije mogla dati ni onoliko predplatnika, koliko prošlih godina (izmed 20—30)", žali se "Vienčev" statističar. Po socijalnoj strukturi ("stališu") najviše je đaka (240) i učitelja (118), slijedi svećenstvo (184) te činovnici (145). Žena je, "med kojimi ima mnogo učiteljica", 153, odvjetnika 21, liječnika 16, mjernika 11, vojnika 48. Čitaonica i raznih društava je 101, najviše školskih knjižnica (42), "a tu još niese u računu kavane (do 30) gdje se list mnogo čita". Napokon, među pretplatnicima je i 8 grofova i baruna, dok među ostalih "od prilike njih 300" valja tražiti vlastelu, trgovce i obrtnike te druge stališe, koji – iako najvažniji – "još veoma slabo uz hrvatsku knjigu prionuše", pa "tu žalibože gospoduje još sveudilj inostrana književnost bud njemačka, bud taljanska". Na kraju "Vienčev" analitičar zaključuje da se iz podataka vidi "gdje je naš list, a jamačno i ciela hrvatska književnost najviše koriena uhvatila i odkle joj najveća pomoć pritiče", da bi ravnomjernijom zastupljenošću svih staleža "naši listovi i naše knjige vrlo lasno imale dvostruki broj kupaca", te predlaže da i drugi književni i važniji politički listovi slične statistike sastave, koje bi ukazale na put hrvatske književnosti i duha, a "da možemo zaviriti u prenumeracije naših knjižara, koji viećim dielom njemačkoj i taljanskoj književnosti put prokrčuju, našli bi tude žalostnih ali poučnih podataka, jer bi konstatirali, da „Bazar“, „Gartenlaube“, „Über Land und Meer“ i morda „Kikeriki“ imadu više predplatnika u Hrvatskoj nego po koj hrvatski list!" (*Mala smotra Vienčevih pretplanika*, U Zagrebu 15. veljače 1876. "Vienac", VIII(1876), br. 8, str. 133 – 136)

Klaić!).

Časopisi su se u početku prodavali uglavnom putem pretplate, tj. uglavnom poznatome čitatelju, ili izravno preko izdavača, manje u knjižarama.⁷¹ Najsigurniji i najjednostavniji oblik bila je **distribucija** časopisa za pretplatnike izravno kod izdavača ili njegovih povjerenika u mjestu izlaska, manje sigurno i svakako skuplje bilo je za pretplatnike koji su časopis primali putem pošte, ali je zato policija mogla prema potrebi zaustaviti širenje nepoćudnih brojeva, što je i činila. Najskuplji bio je treći način, naime, prodaja putem ionako malobrojnih knjižara i to zbog knjižarskog rabata. Što se kolportaže tiče, tijekom 19. stoljeća vlasti su je ili ograničavale ili zabranjivale, pa će znatnije zaživjeti tek s početkom 20. stoljeća kada se pojavi i prvi kolportaški list "Novosti" (1907). Pred kraj stoljeća pojavit će se i specijalizirane trgovine za prodaju novina i časopisa. Kupci su bili uglavnom učitelji, đaci i niže svećenstvo, dakle, prosvijećeni dio društva otkuda se uostalom regrutirao i najveći broj njihovih suradnika, dok su kupci ostalih časopisa i novina uglavnom dolazili iz redova srednjega i višega građanstva, trgovaca, veleposjednika te državnih službenika. Još jedan značajan oblik distribucije bili su čitateljski krugovi okupljeni po čitaonicama i kavanama koje su u tu svrhu bile nerijetko pretplaćene na pojedina glasila, u prvome redu na politička dok su ona poučno-moralnoga sadržaja uglavnom kod kuće čitale **žene**, čuvarice obiteljskoga odgoja na kojemu se i temeljilo tradicionalno društvo.⁷² Ženama su se časopisi i izrijekom obraćali – od Gajeve "Danice" koja je dvaput u svome motu imala iste Schillerove stihove *Žene štujte, one pletu nam i družu / U zemaljski život od nebesah ruže*, preko "Nevena" i njegovih *Listova za naš krasni spol* do "Vienca" koji svoju svrhu vidi u pisanju "našim milim i dragim krasoticam" a u kojima znani ili neznani, ali uvijek muški suradnici nastoje im približiti "plemeniti uzgoj i naobrazbu" te ukazati na važnost "krasnog spola" i "cienu dobre žene" (Mijat Stojanović).⁷³ Iako su po svjedočenju Ivana Kukuljevića bile "već napola ponijemčene", žene "stadoše učiti i govoriti hrvatski, poprmiše narodnu nošnju, počеше čitati hrvatske časopise i knjige, pjevahu hrvatske pjesme javno i u kući, dopisivahu hrvatski a neke

⁷¹ Vrazovo se "Kolo" svojim kupcima, odnosno "gospodi štocićima" ovako obraća: "Knjiga ova prodaje se u zagrebačkoj, varaždinskoj i karlovačkoj čitaonici po 50 kr. sr. Izvanjska gg. sveštenici neka izvole obratiti se na g. Maks. Mraka protokolistu u pisarnic[i] biskupie zagrebačke, a svētska gospoda na g. Věk. Babukića advokata i tajnika sl. čitaonice zagrebačke" ("Kolo", knj. III, 1843).

⁷² Zagrebačka Čitaonica bila je otvorena za javnost 1. listopada 1838. i primala je 20 časopisa i novina na raznim jezicima, a Matičina je uprava 1876. ustanovila *jour fixe* svakog petka u gostionici kuće Ožegovićeve na Zrinskom trgu na koji su pozivani književnici, kasnije i neki članovi kazališta te drugi viđeniji kulturnjaci na kojima se raspravljalo o književnim temama i o kulturnim kretanjima s ciljem da se postigne što viša razina.

⁷³ Tako je uostalom i u kritici kao i prozi, od Babukićeve preporuke Havličekove velelepne "Iskre" s Mažuranićevim *Smail-agom* kao "uresom ženskoj toiletli" do Iblerovih *Literarnih pisma* hipotetičnoj dami u "Slobodi" (1881), odnosno od Šenoina *Prijana Lovre* i njegove otuđene udovice do Vojnovićeva *Geraniuma* (1880) i književno mu načitanu tetku.

pokušaše dapače i obogaćivati književnost hrvatsku". Pa dok se poneka "domorotkinja" tako našla i na stranicama prvih časopisa sa svojim literarnim priložima, najčešće stihovima ili novelama (npr. Ana Vidović, Dragojla Jarnević i Jagoda Brlić), s vremenom se počela otvarati i tema ženske emancipacije, isprva u muškome krugu, putem prigodnih javnih predavanja ili putem novinstva (Dragutin Jambrečak), a onda rijetke su emancipirane žene i same pokušale sudjelovati u publicistici i to ne više samo kao autorice literarnih ili pedagoških priloga (Marija Jambrišak, Marija Fabković i Antonija Kassowitz-Cvijić) već i kao novinarke ravnopravno sa svojim muškim kolegama (Marija Jurić Zagorka). Nijedna, međutim, dalje od toga nije otišla, pa se žene još dugo neće odvažiti na izdavanje vlastitih novina ili časopisa, u hrvatskome slučaju, sve do 20. stoljeća!⁷⁴

Kome je odgovaralo **čitanje časopisa** i s kojim posljedicama?

Načelno gledano u prvome redu onima koji ne mogu doći do knjiga, bez obzira na razloge, uključujući ni do danas prevladani zazor od nje – čak i u naraštaju koji dnevno usput konzumira više teksta putem osobnih računala, video zaslona i mobitela nego tradicionalisti kojima je knjiga ako ne jedini a ono još uvijek primarni medij. U hrvatskome slučaju u tome je odnosu prema knjizi određenu ulogu tijekom 19. stoljeća imalo, iako ni izbliza onoliko kako bi se to moglo u prvi mah pomisliti, čak i pitanje rodoljublja.⁷⁵ Čitanje je još dokolica i "razbibriga", a taj si privilegij mogu priuštiti samo imućni. Zato je i put do časopisne publike mukotrpan, pogotovu do one kojima bi čitanje trebalo prijeći u naviku. Za razliku od knjiga koje su u svakome pogledu bile zahtjevnije, časopis postupno preuzima neke njezine

⁷⁴ Istina, relativno rano pojavila su se razmišljanja o ženi kao poželjnome faktoru i u ovom poslu. Tako je nakon prvih iskustava žena i njihove uloge u popularizaciji Matičinoga rada (npr. Ivana Čačković sa svojim Domorodnim gospojinskim društvom) na jednoj sjednici uprave Matice ilirske 1851. Ivan Kukuljević "razložio potrebu beletrističkog časopisa" ne samo "za mladež" već i "za gospoje naroda našega koje, ne imajuć u narodnom jeziku hrane za duh svoj, pružaju ruke k tuđinskom knjiženstvu, te umom i srcem onoliko se prihvate tuđinstva koliko se ostave domorodstva zbog pomanjkanja čitanja u narodnom jeziku". Osam godina kasnije, kada taj časopis ("Neven") upravo prestane, uvidjevši da je "narod zapušten, pa i ono malo knjiga što je Matica dotad izdavala nije narodu koristilo, jer nisu bile za široke narodne redove", Jelisava Prasnička pozvala je u Gajevim "Novinama" 1859. na sakupljanje doprinosa za osnivanje društva za pučku knjigu. Matičina je uprava pozdravila "nepobitnu istinu da ženski spol može najuspješnije djelovati na srca muškarčaka" te zaključila da podržava akciju kojoj bi na čelu bile upravo "plemenite naše domorotke" i to iz svih stališa, uključujući i "groficu Schittenbachicu i Elizabetu udovu groficu Draškovićku", međutim, čini se da je Prasnička željela i više, naime, da se osim izdavanja pučkih knjiga u to ime i "osobito društvo ustanovi" (Usp. Ravlić, 86!). Prvom ženom-urednicom tako se na kraju može smatrati Zagorku, tj. Mariju Jurić, i to neformalno i nakratko – tek 1903. kada uređuje "Obzor", jer su njegovi tadašnji urednici J. Pasarić i M. Heimrl bili uhićeni, a formalno 1925. kada bude uređivala "Ženski list". Inače, na zagovor biskupa Strossmayera suradnicom "Obzora" postala je od 1896, koji zbog njezina pisanja znatno povećava nakladu, a bila je i članica prvoga odbora Grlovićeva Hrvatskoga novinarskog društva 1910. Usp. M. J. Zagorka, *Što je moja krivnja?* u: *Autobiografije hrvatskih pisaca* (ur. V. Brešić), Zagreb 1996, str. 459 i 486, Stanko Lasić, *Književni počeci Marije Jurić Zagorka*, Zagreb 1986, str. 110 – 111 te Dunja Detoni-Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*, Zagreb 1998!

⁷⁵ Barac odnos knjige i časopisa prvih godina obnovljene nacionalne književnosti ovako komentira: "Najglavniji dio hrvatskih književnih proizvoda u doba ilirizma izišao je u časopisima i zbornicima. U prve dvije godine obnovljenoga hrvatskog književnog života nije zasebno izišla ni jedna značajnija knjiga. Tek g. 1838. stali su pojedini pisci izdavati spise u vlastitoj nakladi" (Barac, *Književnost...*, 65)

prerogative te olakšava recepciju i zahtjevnije literature, pa se časopisi sada moraju publici prilagođivati, i to ne samo njezinim interesima i ukusu, već i jeziku i stilu. Sve to čini dobru podlogu za "pripitomljavanje publike", tj. stjecanje navike čitanja časopisa, što u konačnici znači i za njezino pridobivanje i širenje – usput, dakako, i njezino raslojavanje (profesionalno, socijalno, spolno, dobno itd.) što će se duboko odraziti i na časopisnu morfologiju.⁷⁶

Što se **utjecaja** tiče, on je višestruk i neprocjenjiv. Ponajprije časopis prostorno dopire dalje i brže od knjige te šire i brže mijenja socijalnu i kulturnu sliku pokrivenoga prostora. Primjer Danice pokazuje kako časopis sudjeluje u proizvodnji Zagreba kao novoga nacionalnoga ne samo političkoga, gospodarskoga ili prometnoga već i kulturnoga, znanstvenoga i umjetničkog središta, a u isto vrijeme i u re/emisiji vlastitoga utjecaja na periferiju te na formiranje novih, manjih središta po pokrajinama. Sve to umrežava komunikacijski prostor kojemu specifičan pečat odsad daje časopis – u prvo vrijeme njegovim centraliziranjem, ubrzo potom i decentraliziranjem, a s njime i novu kulturnu i socijalnu aromu. Razgovor i priča sve više zamjenjuju slušanje čitanoga teksta ili samo čitanje. Tekst dopušta ponavljanje i provjeravanje, analizu i komentar, a otuda ne samo i kritički, selektivni odnos, već i citiranje kako u svakodnevnome govoru tako i u drugome tekstu, čime se stvara novi tip učenosti, a s njime i novi rizici u komunikaciji poput kompiliranja, plagiranja i manipuliranja u najrazličitijim situacijama – od političkih govora, preko crkvenih propovijedi do akademskih ili žurnalističkih debata i polemika, a to onda, dabome, nije bez utjecaja i na legislativu kao i na distribuciju društveno priznatih autoriteta.⁷⁷ Konzumenti se počinju

⁷⁶ Pitajući se za korisnost literature po žurnalima i časopisima, "Kolov" bački dopisnik, pod pseudonimom Dobrorad Bratoljubić, dodaje: "A osim toga žurnali i časopisi polag slaboga mojega mnenja – kao da nam i taru volju – osobito kod mladeži (a ova ponajviše nam danas literaturu izdèrzava), da na svèt izvedemo *aliquid solidi*. Lakše je napisati '*Pastirski Praznik*' nego '*Nemanićiadu*', lakše je opisati '*Napoleonov kabinet*' nego '*Dubrovnik*' itd. A pri tom svi smo toj slabosti podložni, da se radujemo, ako trud naš čitamo naštampan, bez da nam je džep imao posla. To pak nigdè nam se zbiti nemože, osim u žurnalih i časopisih, gde još od urednika i pohvaljeni bivamo, a često od njega i nagradu dobijemo. 'Žurnale' dakle, 'žurnale i časopise', čujem, gdè viču mnogi: 'mi smo kadri pisati i prevadjeti za njih!'" (*Književni život Sèrbaljah*, "Kolo" I, 1842, str. 120!). A Mijat Stojanović, suradnik brojnih časopisa i novina, u autobiografiji navodi zanimljiv detalj vezan uz recepciju novina i časopisa. Tako uz Gajeve "Novine" i "Danicu" kaže da ih je držao župnik u Babinoj Gredi, a on da ih je kao dječak "pomnjivo čitao od prvog do posljednjeg pismenca". A kade je već učiteljvao, "počnu moji seljaci u velikom broju dolaziti k'meni, da jim čitam novine, da čuju šta se radi po svietu i po domovini, da jih obučim, šta treba da i mi činimo u tom obćem metežu" (Usp. Brešić, *Autobiografije...*, 158 i Švoger, 107!)

⁷⁷ Jedan od prvih problema koji se s periodikom pojavio bilo je i pitanje izvornosti, odnosno prvoga objavljivanja i preuzimanja istoga teksta po drugim tiskovinama i to nerijetko tako da se izvor izostavlja što je navelo uredništvo srpskih novina u Pešti da 1840. upute žestoki prigovor "Ilirskom učredničtvu" što iz "naši Srbskij nar. Novina uzimaju i prepečetavaju" članke "bez imenovanja izvora" (Usp. Živančević, *Danica...*, 103!). Dok upravo praksa prenošenja tekstova može pružiti vrlo zanimljivu sliku neke javnosti, naime, koji su to tekstovi, čiji, otkuda i o čemu, jesu li i kako redakcijski popraćeni, npr. bez komentara ili obilatim primjedbama urednika kako to u "Danici" 1840. biva popraćen anonimni članak "jednoga Ultra-Magjara" (pjesnika Ferencsa Cszazara) *Magjarismus, Ilirismus* prenesen iz lista "Hironök" (čak 47 opsežne bilješke!), nerijetko tu istu sliku znaju dodatno zamutiti mnogi pogrešni i izmišljeni potpisi koji nesvjesno ili svjesno navode na krivi trag, pa čak i naknadna opovrgavanja autorstva iz raznih, najčešće političkih interesa. Poznat je slučaj tzv. Kraljodvorskog

raspoznavati i kao sljedbenici određenih časopisa, njihovih urednika i kritičara ili jednostavno stavova i ukusa, a kada se budu pojavili novi mediji, film, radio, televizija, potom i Internet, razmjena njihova sadržaja postaje teren za nove poticaje, ali i zloporabe. Glavni problem u koordinaciji ponude i potražnje je sve manji prostor za kritičnost, jer, jednostavno rečeno, objektivno vrijeme korištenja ne može pratiti progresivno rastuću ponudu, pa čitanje mora biti znatno selektivnije (danas je poželjno i može se čak naučiti tzv. brzo čitanje!). Toj se potrebi ide u susret još većom specijalizacijom časopisa pa se borba vodi u području kompetencije, odnosno zadobivanja statusa nezamjenjivosti, pa više neće biti svejedno u kojemu od više istovrsnih časopisa netko nešto objavljuje. U hrvatskoj književnosti 19. stoljeća to se još toliko ne osjeća kao problem, međutim, s modernom će jedan od glavnih prigovora pošasti novih časopisa ići s argumentom kako ionako nema građe za sve, štoviše, javljaju se ideje da bi je valjalo koncentrirati u ime kvalitete i tako se jednostavno osloboditi suviška časopisa. Medije, međutim, nitko više nije kadar zaustaviti i sve dok nalazi put do tržišta, njegovi kritičari mogu se još jedino baviti posljedicama, među koje pripadaju i sve puste ideje o tome što je a što nije tzv. "prava književnost".⁷⁸

Pojavom časopisa najednom su se na njegovim stranicama mogli zateći različiti, ranije nikako ili jedva dostupni, nepoznati ili posve novi diskurzivni oblici, a s njima djela poznatih i nepoznatih, domaćih i stranih, živih i mrtvih autora. Zavodljivosti i u isto vrijeme izbirljivosti čitateljskih krugova ide se na ruku na razne načine – od komadanja većih priloga na više kratkih do kićenja teksta sve raskošnijim ilustracijama što se samo u idealnom slučaju nadopunjava. Znali su to i "Vienčevi" vlasnici, a još više "Nadin" osnivač i strateg Kosta Hörmann pa je, osim na tekstovima kvalitetnih suradnika, insistirao i na kvalitetnim ilustracijama koje su posebice u tehničkom smislu morale nadmašiti sve dotadašnje slavenske

rukopisa, tobožnjeg češkoga srednjovjekovne pjesmarice, a zapravo falsifikata s početka 19. stoljeća kojim su se i Hrvati oduševljavali, ili Demetrova tri tobožnja prijevoda Puškina u "Danici", a zapravo Puškinova prijevoda Mickiewiczevih pjesama itd. Inače autorstvo, čiji moderni pojam nastaje u 18. stoljeću, u europskom se zakonodavstvu počelo sustavnije štiti tek od druge polovice 19. stoljeća (1884), iako su patenti o zabrani pretiskivanja i u Hrvatskoj stupili na snagu još krajem 18. stoljeća (1793). (Usp. Ivan Henneberg, *Autorsko pravo*, Zagreb 1996. i doktorsku disertaciju Igora Glihe *Pravna narav nakladnikovih prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1996!). Institut odgovornoga urednika uvodi se nakon revolucionarne 1848. godine, a prvi koji je tako potpisan u nekome književnom časopisu bio je Ante Kuzmanić, u *Zori Dalmatinskoj*, u broju 36 od 4. rujna 1848.

⁷⁸ Bio je to jedan od glavnih prigovora Starih u napadima na Mlade moderniste, a potom i u njihovim međusobnim razračunavanjima. Stari iz "Vienca", Tresić iz svoga "Novog Vieka", skupa s "Katoličkim listom", ističu kako našoj čitalačkoj publici nije potreban još jedan književni list, pogotovu ne ovakav koji uvlači tuđinštinu i propagira za nas štetni modernizam i dekadenciju. Urednici "Mladosti" odgovaraju kako su, između ostaloga, svjesni malobrojnosti naše čitalačke publike kao i brojnosti književnih listova ("Vienac", "Prosvjeta", sarajevska "Nada", "Hrvatska misao", "Novi Vijek", "Nova Nada...") pa su upravo iz tih razloga dvije godine otezali s pokretanjem vlastitog časopisa, ali kad su vidjeli da praška "Hrvatska misao" zapravo ne kani zadovoljiti i književne potrebe Mladih, a da "Novi Vijek" nije književni list u kojem bi mogli surađivati i modernisti itd., pokreću vlastitu smotru. O sličnim trvenjima između časopisa mladih, sada prenesenih u 20. stoljeće više u: Brešić, *Časopisi...*!

ilustrirane listove, pa tako i slavni "Vienac".⁷⁹

Što se **opsega i formata** tiče, u prosjeku se radi o tiskovinama standardnih veličina, najčešće tiskanima na jednome ili dva arka papira, odnosno na 16 ili 32 stranice formata koji je mogao biti u malom ili velikom oktavu (od 15 do 25 cm), rjeđe u kvartu (do 35 cm). Kao što ih je vrlo malo bilo u šesnaestini (sedec-formatu, do 15 cm, npr. "Iskra", "Lada", "Leptir"), tako ih je malo bilo i u folio-formatu (preko 35 cm), inače tipičnome za revije i novine, a za časopise se postupno uobičajio format osmine, odnosno tzv. A4, kakav i za knjige. Neki su tijekom svojega vijeka mijenjali i veličinu i opseg, npr. "Neven" je s velike osmine prešao na kvart, sa 16 na 32, pa 48 i opet na 16 strana, a "Glasonoša" s kvarta na veliki novinski, "Balkan" je bio novinskoga formata kao i "Hrvatska Vila", dok je dugovjeki "Vienac" bio vjeran svojem kvart-formatu neznatno oscilirajući u opsegu od 32 do 64 strane, tj od dva do četiri arka. Vidjeli smo da je Prodanova "Iskra" u svojoj borbi za opstanak, mijenjajući smjer i opseg, promijenila i format, da bi na kraju njezin dodatak prerastao u dnevnu novinu, dok je sarajevska "Nada" dosljedno čuvala svoj tzv. folio-format, a početnu želju da od polumjesečnika postane tjednik nikada nije ostvarila. Nekoliko ih je imalo, kako smo također vidjeli, i **višestruka izdanja**, npr. "Bosiljak" dva izdaja prva dva broja 1864, "Vienac" drugo izdanje br. 13 iz 1898, zadarska "Hrvatska" drugo izdanje br. 18 – 20. iz 1895, "Novi Viek" drugo izdanje br. 2 iz 1898. i br. 4 iz 1899. itd., a na samome kraju stoljeća pojavit će se **poprečni format** u kojemu širina nadmašuje visinu ("Hrvatski salon"). Na kraju godine, kako je već bilo spomenuto, većina časopisa uvezivali su svoje sveske u knjigu te se tako, uz tiskanu novu naslovnicu i godišnje kazalo (**registar**) prodavao po knjižarama, a većina ih se i danas tako čuva po nacionalnim knjižnicama, rijetki pak mogu se još naći i po antikvarijatima.⁸⁰

Za časopis je napokon bila važna i **promidžba**, a obavljala se putem oglasa u vlastitom ili drugim listovima, preko plakata, prospekata ili slanja oglednih primjeraka potencijalnim pretplatnicima čija su imena nerijetko i objavljivana. U prvo vrijeme radilo se uglavnom o književnim oglasima i najavama novih knjiga, o pozivima na pretplatu ili na obnavljanje pretplate časopisa kao i o najavama nekih kazališnih događaja poput Schweigertova komada

⁷⁹ Likovnost, odnosno vizualizacija svijeta teksta ubrzo se pokazala kao medijski atraktivniji i zato komercijalniji oblik komunikacije. Tako su poslije početne zbuđenosti i nesnalaženja prvih godina film, a poslije njega i televizija, s vremenom preuzeli vodeću ulogu u proizvodnji modernoga svijeta senzacija i spektakla, tj. profita i potrošačkog mentaliteta čega, dakako, nije pošteđen ni svijet književnosti. Krajni učinak je, između ostaloga, i drastično spuštanje praga osjetljivosti ne samo na ukusno i lijepo, već i na moralno i etično. Usp. Milivoj Solar, *Laka i teška književnost*, Zagreb 1995!

⁸⁰ Pojedini su brojevi imali vlastitu omotnicu s najčešće praznim reversom (poledinom) i istoga tipa papira. Međutim, kad taj papir bude drukčiji, najčešće tvrdi, čime oponaša knjigu, počinju ozbiljni problemi arhiviranja a kasnije i detektiranja ponekih podataka, o čemu je već bilo govora.

Das schwarze Kreuz auf Medvedgrad u sklopu kojega je prvi put javno izvedena Gajeva budnica *Još Horvatska ni propala* i sl.⁸¹ Međutim, povremeno će se reklamirati ne samo književne ili scenske stvari već i komercijalni proizvodi koji s literaturom i umjetnošću nemaju veze, no, uglavnom je to rijetko bilo, jer su za to postojali ili specijalni komercijalni prilozi ili drugi listovi i magazini.

7.

Ovime, dakako, nisu ni izdaleka iscrpljeni svi aspekti teme koju potiče ova bibliografija* dok bi se neke sasvim sigurno dale i na drugi način razložiti. Tiče se to ponajprije njezina u osnovi ipak najvažnijega dijela, a to su prilozi u čijoj se **klasifikaciji** moglo poći, uvjetno rečeno, s neutralnih publicističkih pozicija, pa ih sve razvrstati, npr. na redakcijske i one koji to nisu, ili pak na eseje kao u osnovi glavne časopisne priloge te na sve ostalo. To ostalo može, s jedne strane, biti poezija, lirika, drama i kritika, odnosno autobiografije, biografije, dnevnici, memoari, putopisi, s druge, anegdote, aforizmi, crtice, bilješke ili pak intervjui, reportaže, komentari, oglasi, vijesti, pisma, a kao što se izdvaja esej, još se jasnije izdvaja feljton – barem kao časopisni "ressort" (Dovifat, 231).⁸² Kao što klasifikacija može biti provedena po kriteriju formata, teme ili publike u čemu je proces časopisne diferencijacije započeo vrlo rano i imao, osim žanrovskih, i socijalne implikacije koje sumarno možemo zvati proizvodnjom raznih tipova identiteta (profesije, institucije, spola, regije, nacije, književnosti, kulture i sl.) – jednako tako moglo bi se kao polazište uzeti i sama **dostupnost** časopisa. Možemo se, naime, upitati koliko su pojedini ili časopisi uopće bili dostupni svojim suvremenicima i to ne samo u fizičkome smislu, tj. kakav je bio sustav distribucije, broj izdanja, geografska pokrivenost i sl., o čemu je uostalom ponešto i govoreno, već kakva je bila intelektualna dostupnost, kako i čime se ona osiguravala, na kojim se to časopisnim svojstvima ona temeljila, do toga kako se ista dostupnost osiguravala naknadno, nakon što je i sam časopis postao povijest, bolje rečeno – jedan od njezinih izvora.⁸³ Ma koliko naša

⁸¹ Usp. Andreis!

⁸² Bilo je pokušaja da se esej proglaši legitimnom časopisnom formom, a članak novinskom, pa se u tome smislu i predlagalo razlikovanje novina od časopisa, tj.: "Bit novina čini 'članak' kao neposredni eho događaja, rođen i pisan iz ugođaja trenutka; bit časopisa čini esej, 'pokušaj' rješavanja viših interpretacijskih, biografskih, znanstvenih ili umjetničkih zadaća", kako je to 1919. tumačio Hermann Diez 1919. (Usp. Dovifat, 377!). U tome smislu ide i kritika koju je Milivoj Solar implicite uputio hrvatskoj časopisnoj produkciji ranih osamdesetih godina. Usp. moj članak *Opći problemi hrvatskih časopisa ranih osamdesetih*. Doprinos Milivoja Solara časopisnoj praksi i teoriji, "Republika", LXI(2005), br. 3, str. 60 – 67!

⁸³ Kronick to u povodu znanstvenih časopisa ovako formulira: "Časopisi postoje da bi širili informacije; no, postoje i da bi ih zabilježili; a kad shvatimo da do trenutačnog širenja znanja dolazi na štetu njegova trajnog

projekcija ukazivala na mnoge od spomenutih strana problema studija časopisa, nema sumnje da ima područja koja nisu dovoljno razjašnjena i koja naposljetku, bez obzira na polaznu poziciju, tj. usmjerenost na – u našem slučaju knjiženi – njihov profil, ovaj publicistički žanr ovjeravaju manje kao književnu, a više kao društvenu činjenicu.⁸⁴

U samoj bibliografiji* pokušalo se pomiriti načelne mogućnosti kako bi se izbjegla svaka apodiktičnost koja bi išla na štetu stvarne morfologije obrađenoga korpusa. Glavni je kriterij ionako zadan: ponuditi činjenice. To samo po sebi i ne bi bilo tako važno kada se ne bi radilo o prvome takvome pokušaju, tj. o usustavljanju činjenica, što iste činjenice čini istodobno i važnima i nevažnima. Osim smisla za činjenice, što je – rekao bi Eliot – prvi znak uljuđenosti, a što s obzirom na razvijene nacionalne filologije koje su to odavno obavile i nije tako beznačajan ni tako čest dar, ne barem u hrvatskoj znanosti, možda se nešto od iluzije o povijesti kao uređenome sustavu napokon i počne ostvarivati. Iskustvo časopisa 19. stoljeća pokazuje da je nacionalna kultura toga doba u znaku traženja onoga što je već Gaj nazvao "mirom i redom", pa će se tek na izmaku istoga tzv. "stoljeća povijesti" moći pojaviti kritički smisao za povijest. S novim časopisima bit će uspostavljeni i novi odnosi između tradicije i živih književnih naraštaja, pa se studij nacionalne književne periodike pokazuje kao, kako je to na nekoliko mjesta ovdje isticano, oblik tradicije koja je mnogo utjecajnije i prisutnije negoli nam se to na prvi pogled čini.⁸⁵

Ono što se, međutim, ističe kao zapravo najvažnija posljedica novoga medija to je uspostava (književnoga) **kontinuiteta**, koji se od četrdesetih godina 19. stoljeća putem časopisa može pratiti i provjeravati. Do tada to nije bilo moguće, odnosno bilo je prepušteno tek slučaju i izletima više-manje rijetkih pojedinaca i njihovu uglavnom metodološkom objektivno uvjetovanome eklekticismu. Sam pojam kontinuiteta nije međutim bez sadržaja i nije tek puka medijska konstrukcija ili njegova jednostavna posljedica, već je on u isto vrijeme i projekcija kritičkoga odnosa u osvit medija, dakle, na samome pragu modela koji njegovi protagonisti sredinom 19. stoljeća nazivaju novom književnošću.⁸⁶ Paradoks je da je

bilježenja, morali bismo zastati i upitati se ne postoji li opasnost da se blagoslov pretvori u prokletstvo ako ne poduzmemo određene mjere kako bismo to spriječili". Usp. Kronick, 30!

⁸⁴ U tome smislu u ruke potencijalnim kritičarima već sada kao glavni argument stavljam to što ovaj projekt u svoj korpus nije uključio i one druge, tj. neknjiževne časopise; uostalom, ova prolegomena uvelike i nastaje barem s prmišlju na njih!

⁸⁵ O tome je A. Barac u povodu "Obzora" ovako pisao: "Studij pojedinih hrvatskih časopisa i novina, koje su izlazile duže od jedne generacije, a koje su htjele da budu u vezi s književnošću, pokazuje u malome onu sliku što je hrvatska novija književnost pokazuje u cjelini. S jedne se strane u njima osjeća težnja da čitaocima pruže sliku cijeloga literarnog stvaranja, bez obzira na njegovu vrijednost i smjer, s druge strane u njima periodički iskrsava problem vrijednosti i pravca..." (Barac, *Sto...*, 256).

⁸⁶ Tako Stanko Vraz u povodu Topalovičevih *Tamburaša ilirskih* u prvoj knjizi svojega "Kola" konstatira: "Nu kad je naše knjiženstvo već u osmoj godini...", a 1853. u devetoj knjizi istoga, ali sada Bogovičeva "Kola" njegov urednik i izdavač piše *Kratki pregled naše književnosti od g. 1835. do najnovie doba*, iza toga i članak

istoga časa kada sebe doživljava kao novu samoj sebi počela ona piliti granu na koju je tek sjela, tj. morala je očekivati da će jednoga dana i sama ostarjeti i biti osporena. Skupa sa svojim novim medijem.⁸⁷ Baš kao što je dotadašnjoj staroj, uvjetno nacionalnoj, a zapravo književnostima koje će tek od 19. stoljeća tvoriti pojam nacionalnoga u modernome i još danas trajućem smislu, omogućila da se usustavi da bi uopće bila prepoznatljiva, tako će već na izmaku istoga stoljeća u novome pokretu nova književnost proizvesti vlastitu prepoznatljivost, a njome i prve pokušaje autonegacije.

Međutim, radi se o procesu čiji je okvir već čvrsto naznačen, a put trasiran, štoviše, o procesu koji zna ne samo da – načelno gledano – nikada neće biti i dovršen, već da ima i jedan prevažan zadatak koji ga čeka još iz faze njegove inicijacije: kulturni identitet, naime, traži da se osigura u političkome, jer očito sam nije dovoljno jak da se odupre konkurenciji; on je previše izložen, mora odrađivati ne samo svoje već i neke "tuđe" zadaće, i zato je stalno na kušnji.⁸⁸ Sjena Gaj-Vrazova "raskola" pada preko ostatka cijeloga 19. stoljeća, i ništa ne jamči da se neće pružiti i na sljedeće stoljeće. Dapače, naprednjačkim pokretom nakon hrvatsko-srpske koalicije, s sjedne, te raskolima među pravašima, s druge strane, on kao da je

Zadaća naših književnikah u sadanje vrême, iz čega će Antun Barac zaključiti: "Za Vraza je dakle naša novija književnost godine 1842. bila u osmoj godini svoga života, i prema tome je on njezinom početnom godinom smatrao godinu 1835. A tu istu godinu smatrao je prvom godinom novije hrvatske književnosti i Mirko Bogović, kad je g. 1853. pisao u 'Kolu' kratak pregled novije hrvatske književnosti" (Barac, *Sto...*, 254). U tome pregledu Bogović prikazuje i sve novine i časopise, odnosno njihove urednike kao pisce, posebno ističući Gaja, njegove novine i "Danicu" s kojima je "počeo broj spisateljah i njihovih spisah različite vërsti od godine do godine sve to više rasti", pa zaključuje kako je "žurnalistika u nas glavno dëlovala da probudi narod" te da je u "përvo doba novieg našeg razvitka skoro jedino središte i tërkalište bila, gdë se vežbahu i natëcahu mladjahne sile književnikah naših", zbog čega i uzima u obzir "19 godinah" njihova izlaženja. Bio je to svojevrsni nastavak Bogovićevega pregleda u "Nevenu" 1852. u kojemu će 1855. Antun Mažuranić objaviti svoj *Kratak pregled stare literature hervatske* – od "glagolske iliti cerkveno-slavjanske" do kajkavske koja se "Gajevim potaknućem" "s hervatskim imenom zamienila". Drugim riječima, početak se modela novije hrvatske književnosti dovodi u izravnu vezu s pojavom prvih nacionalnih novina i časopisa, novi medij postaje kriterij podjele na stariju i noviju hrvatsku književnost, a sam Bogovićevev pregled biva prvi i najočitiji književnopovijesni rezultat časopisa kao novoga oblika tradicije.

⁸⁷ Ovo podsjeća na pojavu pisma, a potom i prvih dopisnica i razglednica u poštanskome prometu. Naime, prva ideja o dopisnici kao jeftinijoj i učinkovitijoj formi poštanskoga prometa bila je odbačena s prigovorom da se time ugrožava privatnost pošiljatelja, pa kad dopisnica ipak bude puštena te naglo osvoji tržište bivajući dograđivana prvo crtežima, pa onda reprodukcijama slika i fotografijama, pred kraj 20. stoljeća, s pojavom Interneta i mobilne telefonije, koja prenosi ne samo tekst već i sliku, ona posve nestaje. U pisacem stolu još mi stoji kup dopisnica koje sam kupio kasnih devedesetih s nakanom da ih koristim za kratke poslovne, najčešće, povratne obavijesti, međutim, od njih pedesetak, ne znam jesam li ih u međuvremenu uputio dvije-tri; odgovarajući svakodnevno na mailove, a pogotovu mučeći se sa sažimanjem SMS-poruka, nerijetko se sjetim dopisnica i u osnovi sličnoga pregnantnoga stila, ali s jednom bitnom i najupadljivijom razlikom: dopisnica nije stvorila i svoj "pravopis", dok moderni mediji to jesu!

⁸⁸ Na skupštini Matice hrvatske 22. svibnja 1879. njezin predsjednik Ivan Kukuljević održao je govor u kome je, između ostaloga, kazao i ovo: "Političke okolnosti nisu istinabog nikada prijale Hrvatom onako kako drugim naprednijim narodom, koji su u sretnijem položaju književnost svoju rasploditi mogli na polju svih struka znanja. Rascjepkanost naših pokrajina, rascjepkanost naroda po vjeri, različnost u pismu, stalno uplivanje tuđe kulture na sve, a osobito na više slojeve naroda i vječno otimanje ispod tuđeg gospodstva, priječiše u nas vazda razvoj narodnoga duha i bujnije procvjetanje narodne književnosti, a priječe i dan-danas [...] jer po mojem mnijenju na temelju književnosti možemo jedino slobodno i bez zapreke graditi osnovu budućnosti i veličine naše" (Ravlić, 102).

dobio ne samo novi zamah već i novi smjer koji će i političku i književnu nacionalnu scenu posve istraumatizirati i takvom je držati gotovo do samoga kraja 20. stoljeća. Zato hrvatski narodni preporod samo uvjetno završava revolucionarne 1848. a stvarno tek devedesetih prošloga stoljeća kad se identiteti ili ono što je njihova historijska projekcija pod tim podrazumijevala napokon podudare; treba li uopće reći da je istoga časa samoj sebi potpisala osudu, jer doista – nakon još jednoga rata, koji daje nešto antejsko cijeloj ovoj priči o jednome narodu i njegovoj literaturi – pitanje regionalizacije unutar procesa nove univerzalizacije, tj. globalizacije, postaje posve legitimno, a to je samo mali korak u nesumnjivo novi, ma koliko nam se činio i već viđeni proces s posve, dakako, nepredvidivim posljedicama. Jedno je sigurno, za njih nećemo više doznati isključivo putem časopisa, svakako ne ovakvih kakve smo dosad poznavali i opisivali.⁸⁹

Kad god je, naime, prevladavao utilitaristički pogled, funkcija književnosti bivala je paralelna s onom same države, a to je širenje društveno poželjne prakse. U razdobljima velikih prevrata – uza sve posebnosti koje su proistjecale iz nestabilnoga državnog statusa Hrvata unutar širih političkih zajednica (a koje su hrvatski intelektualci obaju stoljeća najradije zvali polovičnošću a koju je Stanko Lasić u Krležinu slučaju bio nazvao "nemogućom sintezom", tj. spojem Gaja i Starčevića, odnosno Starčevića i Strossmayera!)⁹⁰ – takav je odnos naročito bio naglašen u ilirskome ili naprednjačkome pokretu, u pokretu socijalne literature, tijekom endehazije, neposredno nakon Drugova svjetskog rata, nakratko u doba Hrvatskog proljeća, a onda tijekom Domovinskog rata, pa je književnost više ili manje namjerno napuštala svoj ideal ljepote, znanja ili samootkrivanja te pokušavala služiti i u praktične, nerijetko prikazivane tzv. "više" svrhe. Sve to činilo je i njezine časopise više

⁸⁹ Na izmaku 20. stoljeća brojne ankete o događajima i ljudima koji su obilježili zadnje tisućljeće izdvojile su Nijemca Johannesa Gutenberga i njegov izum tiskarskoga stroja. Neki minulo razdoblje nazivaju i Gutenbergovom erom ili erom tiskanoga medija. Ni danas, u eri elektroničkih medija koji su se razvili u zadnjih sto godina (radio, TV, CD-ROM, Internet), tiskani mediji ne gube trku. Štoviše, kako to ističe Helmut Kipphan, u svojem priručniku o tiskanim medijima, "činjenica je da je tisak još uvijek dominantan medij i da nastavlja rasti". Naime, gospodarske analize pokazuju trend porasta udjela tiskarske industrije u svjetskome rastu BNP-a – čak do 3%, ovisno o vrstama tiskanoga materijala i o pojedinim regijama ili zemljama. A s obzirom na fizička svojstva papira kao eminentno multimedijalnoga proizvoda, koji je zasad jedini u stanju izazvati osjetilo mirisa i dodira, može se reći da je tiskani medij ideal današnjim multimedijalnim sustavima. Usp. Kipphan! – Recimo i to da je, čini se, prva velika proslava Gutenberga i njegova izuma u Zagrebu upriličena 24. lipnja 1840. o čemu piše Vjekoslav Babukić u "Danici" od 11. srpnja (*Četvrto stoljetno slavljenje Gutenberga*, str. 111). Prije toga anonimni autor, vjerojatno isti Babukić, u nadahnutome eseju pod naslovom *Slava tiskarstva*, o ovome slavnome izumitelju zapisao je: "Jedan Njemač, muž zbiljan, koi je znake izrezao, forme sastavio, u čversti red stisnuo, i slike znakovah, hiljaduverstnom jekom opetovao.

To bjaše *Gutenberg*, iz kojega iznašastja novi život, nove misli, novi jezik, kao iz vrēla izidoše; u kojega se iznašastju mi tako upletosmo, da nitih duhovnoga ovoga osnutka svēta nemožemo više ni vidēti, a kamoli prebrojiti. Kolombo je odkrio jedan novi svēt, a Gutenberg ga je iznašao. Civilizacia bi lahko mogla biti i bez dviuh stranah svēta, nu bez štampe ni pošto. Svēta Kolombova može nestati, ali svēt Gutenbergov trajat će, dok bude čovēčanstva" ("Danica", 1838, br. 2, str. 6).

⁹⁰ Usp. Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914 – 1924)*, Zagreb 1987, str. 322, 326!

empiričnima, čak tehničkim po prirodi, a književna pitanja koja su na njihovim stranicama izbijala na površinu pretpostavljala su ne samo to da je književnost moćna i važna socijalna činjenica, već i to da je objektivno znanje o njezinom djelovanju, to će reći i o djelovanju časopisa, poželjan cilj. Kako je s vremenom mjesto književnosti u društvu postalo problematičnije i perifernije, a politička pitanja koja su doskora više ili manje otvoreno bila plasirana iz tradicionalnih tiskanih medija sada isključivo u domeni elektroničkih medija, književnost je sa svim svojim institucijama prerasla u kompleksnu disciplinu sa sve sofisticiranijim postupcima, često bez osjećaja kontakta s općom društvenom voljom. Uostalom, tiče se to moderne komunikacije generalno u kojoj, i pokraj svih tehnoloških blagodati, čovjek jedva da se ikada osjećao nemoćnijim i usamljenijim.⁹¹

No, vratimo se na kraj 19. stoljeća kada mnoge inicijative iz sredine stoljeća dobivaju svoj konačni oblik, a neke nove tek se naziru. Već smo rekli da u imenima novih časopisa vremenska dispozicija počinje odmjenjivati dotadašnju dominantnu prostornu dimenziju. "Mladost", prvi časopis mladih modernista izrazito književno-umjetničkoga profila (*Smotra za modernu književnost i umjetnost*), paradigmatičan je u svakome pogledu – od naslova, naraštaja, programa, mjesta izdavanja (Beč) i tiskanja (Zagreb), strukture i recepcije do društvene zadaće koju će obaviti u završnici oblikovanja još preostalih nacionalnih kulturnih institucija, a čije inicijative sežu, rekosmo, još u doba "Danice" i "Kola". U svojem proglasu, objavljenome 18. prosinca 1897. u već onemoćalome "Viencu", "Mladost" se predstavlja kao dosad jedini časopis koji stoji posve na slobodoumnom temelju, ne pripada nijednoj stranci, a vode ga jedino umjetnički i znanstveni ciljevi. A u lipnju 1898, tri mjeseca nakon što se bio pojavio šesti i već posljednji broj "Mladosti", bio je razaslan *Poziv za ustrojenje književno-umjetničkog društva* (slično kao što je svojedobno mladi Gaj u javnost bio pustio svoj poziv za osnivanje *Društva prijateljah narodne izobrazivosti ilirske*, tj. buduće Matice ilirske!), koji su za upravu "Mladosti" potpisali Gvido Jeny i Dušan Plavšić, da se osnuje Prvo hrvatsko-srpsko-slovensko književno umjetničko društvo sa sjedištem u Zagrebu a nastupilo bi i kao dioničko društvo za izdavanje časopisa i knjiga. Društvo bi trebalo da osnuje i list koji bi nastavio rad "Mladosti", bavio se literaturom i umjetnošću, znanošću i pitanjima modernoga života – svime, osim politike ne shvaćajući da baš ovo što iniciraju postaje jedna nova politika koja će posredno ili neposredno, kako smo maloprije dali naslutiti, obilježiti gotovo cijelo sljedeće stoljeće.⁹²

⁹¹ Usp. Brešić, *Slavonska...!*

⁹² Prije "Mladosti" skupinom mladih iz bečkoga studentskog kruga pokušala još 1895. pokrenuti modernistički zbornik, a na suradnju su pozvali sve koji su bili nezadovoljni starim i tradicionalnim, a željni novoga i modernoga. Iako je zbornik u jesen 1895. bio spreman za tisak, nije objavljen i to, kako će sami kasnije pisati u

Čak i operativno uključivanje likovnih umjetnosti u pokret hrvatske moderne, što je otkrivalo u prvome redu kozmopolitske i artistske nakane mladih, bilo je odraz ne samo općeg modernističkog shvaćanja o uzajamnosti svih umjetnosti već još uvijek stvarne institucionalne ne/organiziranosti dotadašnje hrvatske kulture za razliku od npr. austrijske.⁹³ Bila je to priprema za novi časopis mladih i zadnji časopis 19. stoljeća indikativnoga iako ne posve originalnog imena "Život", koji će se početkom 1900. pojaviti kao nastavak "Mladosti".⁹⁴ Kako vlada nije potvrdila pravila novoga društva (za vladu je to, dakako, politika, kao što je bila i onda kada je Gaj tražio odobrenje za svoj projekt!), osnovan je privremeni Klub hrvatskih "Književnika" čiji su predstavnici s onima iz Društva hrvatskih umjetnika 30. lipnja 1899. predložili osnivanje časopisa čije bi izdavanje preuzelo Društvo hrvatskih umjetnika sve dok se ne konstituiraju Društvo hrvatskih književnika, nakon čega bi "Život" bio zajednički list.⁹⁵ Bio je to modificirani *Poziv za ustrojenje* što su ga bili sastavili izdavači "Mladosti". Časopis bi uređivao **redakcijski odbor** od šest umjetnika i 12

"Mladosti", zbog aktualnih politički nemira koji su izbili oko dolaska cara Franje Josipa na otvaranje nove kazališne zgrade te spaljivanja mađarske zastave na središnjem zagrebačkom trgu, tj. "slučaja, koji je poslije skupio u Pragu nekoliko mladih Hrvata, koji su pokrenuli Hrvatsku misao". Usp. Kapetanić, Košutić-Brozović!

⁹³ Što se tiče kozmopolitizma, od kojega je svojedobno urednik zadarske *Iskre* zazirao jednako kao i od "izmišljena i utvorena idealizam", valja imati na umu činjenicu da je takve trendove službena politika podržavala – ban Khuen-Héderváry u Hrvatskoj kako i Benjamin Kállay u Bosni; slučajnost ili ne, iste godine kada prestaje stari "Vienac", prestaje i "Nada", Khuen se mora povući, a Kalaj umire. Jedna od najznačajnijih činjenica koja se prvi put pojavljuje s "Mladosti" i drugim modernističkim časopisima svakako je ta da se sada u sklopu nove europske orijentacije i želje za deprovincijalizacijom hrvatske literature ide za tim da se ne samo oslobodi germanskog posredništva, već da sada ona sama uspostavi izravan kontakt sa stranim literaturama. Usp. Košutić-Brozović!

⁹⁴ I Vrazovo je "Kolo" u prvi plan isticalo život (*Kretanje je život.*), baš kao i Bogovićevo "Neven", a isti će se motiv naći u A. B. Šimića i časopisa M. Krležo – sve do "Krugova" i njihove nimalo originalne, ali kada su u pitanju časopisi i naraštaji, uvijek originalne *Neka bude živost!* Živost nije ništa drugo do li drugo ime za aktualnost, a aktualnost je jedini pravi predmet novina i časopisa. Prividne promjene koje u tome smislu pokazuju časopisi postmodernističke paradigme drugoga su karaktera i pogađaju koliko samu narav odnosa prema mediju toliko još više odnos prema književnosti uopće.

⁹⁵ U svemu tome važnu je ulogu odigrala Matica. Sve je zapravo počelo Gajevom idejom o *bibliografskom zavodu* i članakom o *Društvu prijateljah narodne izobrazivosti ilirske*, potom je Matica više puta pokretala pitanje *Društva za knjižestvo ilirsko*, štoviše, čini se da je početkom 1846. osnovano je u Zagrebu neko književno društvo mladih, koje po Vrazovim riječima Gaju nije bilo po volji, a kada je Beč 1847. potvrdio pravila o učenom društvu, planirano Hrvatsko-slavonsko književno društvo dijelilo se na literarno (Matica, Narodni muzej i Narodna knjižnica) i gospodarsko (Društvo gospodarsko). Spajanje Akademije i Matice pokazalo se da ipak "nije dobro centralizovati književna društva", a neprihvatljivost vlast je ocijenila i njihov plan "književničkog sastanka jugoslavenskog" 1885. Obilježavajući 50 godina preporoda, Matičin predsjednik T. Smičiklas podsjeća na Matičinu zadaću "da stvorimo jedno jedinstveno hrvatsko društvo", što neki mladi ne razumiju, pred kraj stoljeća nastavlja se u njezinome upravnom odboru govoriti o književničkom društvu, Smičiklas 1899. predlaže sastanak književnika u Matici na kojemu biva zaključeno da se "ustroji opće hrvatsko književno društvo". Nakon što vlada odobri nova pravila Društva hrvatskih književnika, Matičini delegati sudjeluju u radu njegove osnivačke skupštine, u prvi odbor ulaze predstavnici i Starih i Mladih, a Matice i materijalno sudjeluje. Potom je uslijedila akcija mladih u spašavanja "Vienca", koja je išla ne samo za ozbiljnom njegovom reformom već i za reformom Matice, što ova nije prihvatila što je ubrzalo ne samo razlaz ovih dviju institucija već i okončanje staroga "Vienca". Usp. Brešić, *Kako...*!

književnika, a financirali bi ga utemeljitelji među kojima se, pokraj neknjiževnika, pojavljuju i sami književnici – mladi Vladimir Vidrić, Dragutin Domjanić i Branimir Livadić.⁹⁶

Nakon polugodišnjih priprema početkom zadnje godine stoljeća pojavio se "Život", i to ni manje ni više već pod geslom ilirskog pjesnika Josipa Kundeka kao svojevrsnim programom koji citatno zatvara jedan ciklus nacionalnoga književnog života: *Ar se zdižu mladi, posluju marljivo / Ter podžižu v stareh kaj bilo vgaslivo* (1832). Već nakon prvih nekoliko brojeva, tj. s trobrojem 4 – 6 godine 1901, "Život" zapada u novčane teškoće, baš kao i stari "Vienac" kojega od Dioničke tiskare ponovo preuzima Matica hrvatska, pa "Životov" urednik, mladi Milivoj Dežman, predlaže 16. ožujka da se Matici hrvatskoj ponudi da s Odborom zajedno izdaje "Život" i to pod naslovom – "Vienac", da bi ubrzo potom taj isti Dežman, sin jednoga od prvih "Vienčevih" urednika, dr. Ivana Dežmana, s mladima bliskim K. Š. Gjalskim 1903. uzalud pokušao spasiti časopis koji je iznio hrvatsko književno 19. stoljeće i predao je u ruke naraštajima novoga, 20. stoljeća.

Rezultati ovoga gotovo ritualnoga zatvaranja kruga hrvatskoga književnoga života između dvaju časopisa, tj. između "Danice" i "Života", s lukom koji napeto drži moćni "Vienac" sa Šenoininim pečatom po sredini, odnosno između dvaju nacionalnih pokreta – romantičkoga (ilirskog) i modernističkoga (naprednjačkog), višestruki su, i oni pogađaju sve razine nacionalne egzistencije na prijelazu dvaju stoljeća – od političke i gospodarske do umjetničke i komunikacijske.⁹⁷ No, sve njih prožima isti kritički antidogmatički osjećaj prema prošlosti, ali ne i prekid s tradicijom, već tek odbacivanje stranačke i didaktičke književnosti a za volju novoga tipa kritičke svijesti i modela nacionalne kulture koja sada stoji posve otvorena prema modernim europskim kretanjima, naročito prema onima u malih, ali literarno afirmiranih naroda (npr. skandinavskih). Namjesto dogmatizma i dotadašnjega dominirajućega kolektivnoga identiteta kojemu se sve podređivalo, iskrsava novi, moderni individualizam, kojega u umjetnosti karakteriziraju sloboda i stilski eklekticizam, a u politici kulturna uzajamnost Hrvata, Srba i Slovenaca koja polako ide i prema političkoj. I jedno i drugo nastojat će maksimalno iskoristiti časopisni medij. Popularizacija književnosti, umjetnosti i znanosti, kao i borba za estetske i političke pozicije vodit će se prvenstveno putem stranica sve brojnije i raznovrsnije periodike koja će se i sama mijenjati i to ne tek zbog dodijeljenih joj uloga ili tehnoloških inovacija, već u prvome redu zbog cijeloga niza posve

⁹⁶ Pitanje tzv. redakcijskog odbora i nije novina, jer na takav način su funkcionirali – kako smo vidjeli – i Matičini časopisi!

⁹⁷ Procesi institucionalizacije jednako su zahvatili i hrvatske susjede, pa je tako nakon DHK 1900. u Sarajevu osnovana srpska Prosvjeta 1902, kada i hrvatski Napredak, a sljedeće godine muslimanski Gajret.

nestabilnih, mahom kratkotrajnih, ali intenzivnih i sve raznovrsnijih socijalnih, ideoloških, estetskih koncepata koji se pojavljuju na prijelazu dvaju stoljeća i bore za prevlast.

Promjene ne pogađaju samo vanjski izgled časopisa ili način njihova, vrazovski rečeno, uskladištavanja folklorističkih crtica, familienovela i filološke *démodé* kritike, pa čak niti onaj dio koji se tradicionalno naziva "listak" a koji i za Nehajeva (u "Hrvatskom salonu") "zauzimalje vanredno važno mjesto" – već samu ideju, domet i tip modernoga časopisa; on će odsad biti sve više kritički, sve manje – nietzscheovski rečeno – antikvarno-monumentalistički, tj. sve manje *hambari*, a sve više – *motori*. A sve dotad, tijekom najvećega dijela 19. stoljeća, nacionalna se kultura, a s njome i književnost razvijala u kontinuitetu kojim je gospodario časopis. Tako je uostalom i završio: s jedne strane osnutkom prve profesionalne književničke udruge, s druge ritualnim obilježavanjem rođenja nacionalne književnosti (400 godina od nastanka *Judite*) i tim povodom prvim prijedlozima iz časopisnih redakcija da se podigne spomenik "ocu hrvatske književnosti" Marku Maruliću, odnosno da se raspiše natječaj i tako potakne ne samo izrada moderne povijesti nacionalne književnosti već i sveučilišna nastava o suvremenoj književnosti ("Novo Svjetlo", 1899).⁹⁸

Govoreći o granicama korpusa i **kriterijima** časopisa, bilo je također istaknuto i to kako je upravo zbog potrebe da se cijeli projekt osloni na određene kriterije, po mogućnosti što jasnije i pouzdanije, dakle, i pokraj takve namjere sasvim sigurno za samu književnost nešto relevantno izostavljeno. Da je to doista tako, dovoljno je ponovo spomenuti npr. *Dva pira* u Domobranu, tj. jedan od prvih hrvatskih romana, sve feljtone i romane iz "Obzora" – od Šenoinih *Praških listova* i *Zagrebulja*, Becićeva ljubica *Kletve nevjere* i Zagorkinoga političkog prvijenca *Roblje* do Matoševih kritika i impresija te Šufflayeva prvo na njemačkome napisana, a onda od samoga autora prevedena prvoga našeg SF-romana itd. Upravo je "Obzor", da ostanemo samo na njemu, svojom informativnom djelatnošću, poticanjem novih kriterija i potiskivanjem diletantizma, mogavši kao dnevnik u svakome pogledu sustavno djelovati, više utjecao na širenje kruga čitalaca negoli mnogi književni listovi. Bilo bi brzopleto i u najmanju ruku ishitreno izricati neke konačne ocjene o, na primjer, prozi 19. stoljeća a ne imati u vidu sve ono što nejasno nazivamo crticama i bilješkama, s jedne, ili člancima, pa i esejima, s druge strane.⁹⁹ To govori ne samo o tome

⁹⁸ Usp. Brešić, *Časopisi...!* – Nimalo slučajno pala je i prva inicijativa za osnivanjem novinarskog društva, što će biti i ostvareno 1910. zahvaljujući zalaganju samoga inicijatora i prvoga predsjednika Milana Grlovića (Horvat, 261).

⁹⁹ Dok je o književnome značenju i Gajevih "Novina", dakle, ne samo "Danice", uglavnom sve poznato, podosta toga i o "Obzoru" i o još ponekim listovima, mnogo je više onih o kojima se malo ili gotovo ništa ne zna. Takav je "Glasnik Dalmatinski" (Zadar 1849 – 1866), koji je imao – iako političke novine – više bogatih književnih priloga pod posebnim imenima *Književna strana*, *Vila – podlistak za podučavanje i zabavu* te *Književno-domaći dio* s urednicima J. Sundečićem i A. Kuzmanićem, a namijenjeni su bili za "nasladu književniku, župniku, zanatliji i težaku". Također, istarska "Naša sloga" bila je preuzela i funkciju književnog glasila (Strčić, M. *Doba*

kako književnosti ima i izvan književnih, odnosno poluknjiževnih časopisa, kako smo ih ovdje uvjetno nazivali, niti da je ima tamo gdje se nije ni znalo da je ima, već da je u najmanju ruku pogrešno književnost očekivati i tražiti isključivo u nečemu što se naziva književnim časopisima, ma što pod tim podrazumijevali.¹⁰⁰ Izdavanje časopisa, upozorava Roland Barthes, pa makar i književnog, nije književni čin, već je to u potpunosti društveni čin, i to smo *volens-nolens* nastojali pokazati i u ovome prilogu. Drugim riječima, svako pokretanje časopisa polazi od ideje ne samo o njegovu eventualnu mjestu i ulozi i ne samo s većom ili manjom sviješću o granicama njegova predmeta već u prvome redu od ideje o njegovoj aktualnosti. Pokrenuti časopis znači, naime, donijeti zapravo odluku da se aktualnost ustanovi, tj. institucionalizira, a ono što je po Barthesu aktualno svakako nije književnost, već – svijet; zadaća je i jedina ambicija da časopis neprestano odgovara na ono što svijet iznosi pred njega.¹⁰¹ Iskustvo naše časopisne (književne) produkcije 19. stoljeća pokazuje se kao specifičan oblik društvene prakse unutar koje se verbaliziraju i usustavljaju, tj. institucionaliziraju pogledi ne samo na svijet uopće, već i na ono što je književna svijest tijekom istoga stoljeća proglašavala svojim, tj. književnim područjem.

Vinko Brešić

U Zagrebu, 25. travnja 2005.

"Naše sloge" u preporodnoj književnosti Istre (1870 – 1900), "Histrina historica", IV, sv. 2, Pula lipanj 1981) kakva je i, ovdje inače uvrštena, "Bunjevačka i šokačka vila" itd. Uostalom, čuvala se praksa tzv. kulturnih, najčešće književnih ili lirskih kutaka po stranicama naših dnevnih listova, a naročito su književnim radovima bili bogati uskršnji ili božićni specijalni prilozima u "Obzoru", "Jutarnjem listu", "Novostima" i sl. A što je sa srbijanskim novinama i časopisima u kojima je sasvim sigurno podosta priloga iz književne kroatistike, potom što je s našom prekoceanskom, tzv. iseljeničkom periodikom itd.

¹⁰⁰ Uostalom, praška "Hrvatska misao", čije je raspačavanje u Zagrebu bilo zabranjeno zbog njezine navodne "socijalističke i anarhističke tendencije", kao i njegovu nastavku "Novom dobu", mjesečniku "sjednjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine", bio je tipični studentski časopis u kojemu zapravo nema književnih priloga, kao ni u ostalima te grupe – s izuzetkom "Glasa", koji je – kako to ističe Vida Flaker – "jedini unio u svoj sadržaj književni prilog". No posljednji časopis praške grupe imao je goleme posljedice za naš modernistički pokret izazvavši zasebni nastup tzv. "bečke" grupe i njihove književno i te kako relevantne "Mladosti"! A jedna od tih relevantnosti nije samo u stvarnim književnim priložima poput Gjalskijevih, Begovićevih ili Vidrićevih već u tipu tzv. manifestnih i ekspozitornih tekstove, kakve uostalom ima i "Hrvatska misao" kao i drugi časopisi pokreta, a kakve će naročito njegovati te ih nešto kasnije pretvoriti u svojevrsni žanr časopisi ekspresionizma. Usp. studiju Vide Flaker prema priloženoj literaturi te moj rad *Hrvatski ekspresionistički časopisi – analiza ekspozitornih tekstova*, u zborniku *Ekspresionizam u hrvatskoj književnosti* (ur. C. Milanja), Zagreb 2002, str. 127 – 155!

¹⁰¹ Usp. Barthes, 171 – 172!

Literatura

1. Andreis, Josip, *Iz hrvatske glazbe*. Zagreb: SN Liber 1979.
2. Bačić, Slaven (ur.), *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*, 1-4, Subotica 2004: Hrvatsko akademsko društvo
3. Barac, Antun, *Hrvatska književna kritika*. Zagreb: JAZU 1938.
4. Barac, Antun, *Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. Zagreb: JAZU 1960.
5. Barac, Antun, *Sto godina novije hrvatske književnosti i "Obzor"*, u: *"Obzor" – spomen knjiga 1860 – 1935*, 254 – 260. Zagreb: "Tipografija" 1936.
6. Barac, Antun: *Književnost ilirizma*. Zagreb: JAZU 1954.
7. Barac, Antun, *Zapisi o književnoj publici*, u: *Članci o književnosti*, 87-128. Zagreb: Binoza 1935.
8. Barthes, Roland, *Književnost – Mitologija – Semiologija*. Beograd: Nolit 1971. – Preveo Ivan Čolović
9. Batović, Šime (ur.), *"Zora Dalmatinska" (1844. – 1849.)*. Zadar: MH 1995.
10. Bauer, Ernest, *Die Entwicklung der Publizistik in Kroatien*. Zagreb: Europa-Verlag 1942.
11. *Bibliografija rasprava, članaka i književnih i radova u časopisima Narodne Republike Hrvatske*. Zagreb: JAZU 1948 – 1956.
12. Blažek, Pavle, *Djelovanje i djelo Miroslava Kraljevića (1823 – 1877)*. Osijek: IC Revija 1989.
13. Blažeković, Tatjana, *Fluminensia Croatica*. Zagreb: JAZU 1953.
14. Brešić, Vinko (ur.), *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM 1997.
15. Brešić, Vinko (ur.), *Dragi naš Šenoa*. Uspomene na Augusta Šenou. Zagreb: Međunarodni slavistički centar 1992.
16. Brešić, Vinko, *Časopisi ""Neven"" i "Jadranske vile", "Kronika"*, 13 – 14 – 15. Zagreb: JAZU (VI)2004.
17. Brešić, Vinko, *Časopisi Milana Marjanovića*. Zagreb: HFD 1992.
18. Brešić, Vinko, *Kako definirati časopis? Prilog poetici časopisa*, u: *Medij[i] hrvatske književnosti 20. stoljeća* (ur. C. Milanja), 87 – 94. Zagreb: Altagama 2004.
19. Brešić, Vinko, *Naraštaji i časopisi hrvatske književnosti 1968 – 90*. u: *Postmodernizam, iskustva jezika u hrvatskoj književnosti i umjetnosti* (ur. C. Milanja), 41 – 50. Zagreb: Altagama 2003.
20. Brešić, Vinko, *Slavonska književnost i novi regionalizam*. Osijek: MH 2004.
21. Brešić, Vinko, *Teme novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod MH 2001.
22. Cibanić, Ljiljanka – Krpan, Vlasta, *Popis izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1867 – 1985*. Zagreb: JAZU Prvi svezak 1986, Drugi svezak 1988.
23. Dorkin, Mladen, *Literarni program Iskre, "Zadarska revija"*, 5 – 6, 629 – 639. Zadar: MH (39)1990.
24. Dovifat, Emil (Hrsgb), *Handbuch der Publizistik*, III. Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1969.
25. Fancev, Franjo, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790 – 1832)*, "Građa za povijest književnosti hrvatske", knj. 12. Zagreb: JAZU 1933.
26. Flaker, Aleksandar, *Časopis Svjetlo*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, 133 – 144. Zagreb: FF (II)1954. Isto: *Književne poredbe*, 337 – 244. Zagreb: Naprijed 1968.
27. Flaker, Vida, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*. Zagreb: HFD 1977.
28. Frangeš, Ivo, *Don Nikola Šimić kao urednik "Iskre" i književnik pučkoga pripovjednog diskurza*. "Kačić", 439 – 440: Split: Franjevačka provincija (30/31)1998/1999.
29. Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, 4: *Realizam*. Zagreb: Liber – Mladost 1975.
30. Frangeš, Ivo, *Značenje Gajeve "Danice"*, u: *Danica ilirska 1835 – 1849*. Reprint izdanje, [V], 3 – 25. Zagreb: Liber 1972.
31. Fruk, Marina, *Njemačko novinstvo u Hrvatskoj, "Riječki filološki dani"*, 149 – 158. Rijeka: Filozofski fakultet (5)2002.
32. Fruk, Marina, *Županova Croatia u kulturnom životu Hrvatske – znanje u povijesnom vremenu*. Disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 1995.

33. Gross, Mirjana – Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*. Društveni razvoj u cvilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća. Zagreb: Globus NZ 1992.
34. Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu 1973.
35. Hergešić, Ivo, *Hrvatske novine i časopisi do 1848*. Zagreb: MH 1936.
36. Horvat, Josip, *Ljudevit Gaj*. Njegov život, njegovo doba. Zagreb: SN Liber 1975.
37. Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771 – 1939*. Zagreb: Stvarnost 1962.
38. Inglis, Fred: *Teorija medija*. Zagreb 1997: AGM i Barbat – Prevela Gordana V. Popović
39. Ivanišin, Nikola, *Časopis "Slovinac" i slovinstvo u Dubrovniku*, "Rad", knj. 324, 171 – 245. Zagreb: JAZU 1962.
40. Jagić, Vatroslav, *Spomeni mojega života*. Beograd: Srpska kraljevska akademija I/1930, II/1934.
41. Jerolimov, Pavao, "Lovor" - književni polumjesečni časopis (10. siječnja 1897. do 25. lipnja 1897.). U povodu 100. godišnjice izlazenja. "Zadarska smotra", 1-3, 19 – 26. Zadar: MH 47(1998).
42. Jerolimov, Pavao, *Bibliografija novinskih članaka uz proslavu 150. obljetnice Zore dalmatinske*. "Zadarska smotra", 3 – 4, 501 – 508. Zadar: MH 44(1995).
43. Ježić, Slavko, *Hrvatska književnost od početka do danas 1100 – 1941*. Zagreb: A. Velzek 1944.
44. Jonke, Ljudevit, *Vrazova korespondencija u "Muzeju Kraljevine Češke"*, "Građa", knj. 13, 152 – 168. Zagreb: JAZU 1938.
45. Kapetanić, Davor, *Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj "Nadi" 1894 – 1903*. "Rad", knj. 15, 373 – 495. Zagreb: JAZU 1972.
46. Karlić, Petar, *Kraljski Dalmatin (1806. – 1810.)*. Zadar: Matica dalmatinska 1912.
47. Kasandrić, Petar, *Il giornalismo Dalmato dal 1848 al 1860*. Zara: Sp. Artale 1899.
48. Kecmanović, Ilija, *Silvije Strahimir Kranjčević*. Monografija. Sarajevo: "Svjetlost" 1948.
49. Kipphan, Helmut, *Handbook of Print Media*. Technologies and Production Methodes. Heidelberg: Springer 2001.
50. Klaić, Vjekoslav, *Knjižarstvo u Hrvata*. Zagreb: St. Kugli 1922.
51. Košutić-Brozović, Nevenka, *Časopis hrvatske moderne "Mladost" i strane književnosti*. "Rad", knj. 341, 231 – 261. Zagreb: JAZU 1965.
52. Krešić, Mijo, *Autobiografija*. (Preštampano iz "Obzora"). Zagreb: Tisak Dioničke tiskare 1898: Pretisak, Karlovac: Gradska knjižnica "Ivan Goran Kovačić" 2005.
53. Kronick, A. David, *A History of Scientific & Technical Periodicals*. The Origins and Development of the Scientific and Technical Press 1665 – 1790. Metuchen, N. J.: The Scarecrow Press, Inc. 21976.
54. Kujundžić, Ivan, *Bunjevačko-šokačka bibliografija – Prilog kulturnoj povijesti bunjevačko-šokačkih Hrvata*. "Rad", knj. 355, 667 – 769. Zagreb: JAZU 1969.
55. Kukuljević, Sakcinski Ivan, *Bibliografija hrvatska*. Dio prvi. Tiskane knjige. Zagreb: A. Jakić 1863.
56. Kuzmanović, Mladen, *Danica ilirska 1835 – 1849*. Reprint izdanje, [I – V]. Zagreb: Liber 1970 – 1972.
57. Lončar, Mate, *Časopisi hrvatske književnosti od "Vihora" do "Pečata" (1914 – 1941)*, "Književna istorija", II, 6, 413 – 427: Beograd 1969.
58. Maixner, Rudolf, *Neobjelodanjeni Vrazovi članci i dokumenti*, "Građa za povijest književnosti hrvatske", knj. 20, 5 – 46. Zagreb: JAZU 1951.
59. Malbaša, Marija, *Osječka bibliografija. Tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742-1978. godine*. Osijek: Centar za znanstveni rad JAZU 1981.
60. Marijanović, Stanislav, *Fin de siècle hrvatske Moderne*. Generacije "mladih" i časopis "Mladost". Osijek: IC "Revija" 1990.
61. Marjanović, Milan, *Hrvatska moderna*, I – II. Zagreb: JAZU 1954.
62. Martinčić, Ivan, *Knjiga o Kolu*. Zagreb: Erasmus 1993.
63. Maštrović, Vjekoslav, *Jadertina Croatica*, II. dio, časopisi i novine. Zagreb: JAZU 1954.
64. McLhuan, Marshal, *Gutenbergova galakasija*. Nastajanje tipografskog čoveka. Beograd: Nolit 1973. – Preveo Branko Vučković

65. Mrduljaš, Igor, Kazališni časopisi u porodu, 461 – 469 u: *Suvremena drama i kazalište u Hrvatskoj* (ur. B. Hećimović). Novi Sad: Sterijino pozorje – Izdavački centar Rijeka 1987.
66. Očak, Jelena, *Teorija bibliografije Croatice*. Prinosi općoj teoriji bibliografije. "Croatica bibliografije", 9. Zagreb: SN Liber (III)1977.
67. Pederin, Ivan, *August Šenoa kao urednik Vienca* (1. siječnja 1874. do smrti u prosincu 1881), "Riječ", 2, 145 – 184. Rijeka: HFD (X)2004.
68. Pederin, Ivan, *Utjecaj austrijske cenzure na prodaju, širenje i reklamiranje knjiga (1810 – 1848)*, "Bibliotekarstvo", 31, 23 – 33. Sarajevo: Društvo bibliotekara BiH 1985.
69. Pederin, Ivan: *Josip Pasarić kao urednik Vijenca i njegov odnos prema njemačkoj književnosti kao pitanju komparatistike*, "Revija", 5, 5 – 17. Osijek: IC Revija 1986.
70. Pederin, Ivan: *Pokretanje Zore dalmatinske u raspravama austrijske cenzure*, "Zadarska smotra", 3 – 4, 39 – 43. Zadar: MH (XLIV)1995.
71. Pejanović Đorđe, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 – 1941*. Sarajevo: "Veselin Masleša" 1961; Drugo (elektronsko) izdanje: http://www.openbook.ba/serials/pejanovic_1/pejanovic_1_7.htm
72. Perić, Ivan, *Dubrovačka periodika 1848 – 1918*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU 1980.
73. Podunavac-Škvorc, Branka, *Bibliografija magistarskih radova iz područja bibliotekarstva, dokumentacije i informacijskih znanosti obranjenih na Sveučilištu u Zagrebu 1988-1992*. "Informatologia", 1, 21 – 29. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo 24(1992).
74. Prpa-Jovanović, Branka, *Srbsko-dalmatinski magazin 1836 – 1848*. Preporodne ideje Srba u Dalmaciji, Split: Književni krug 1988.
75. Putanec, Valentin, *O prvom časopisu u Hrvatskoj "Ephemerides Zagrabieneses" ili "Nova Latina"*. "Građa za povijest književnosti Hrvatske", knj. 21, 255 – 261. Zagreb: JAZU 1951.
76. Ravlić, Jakša, *Povijest Matice hrvatske*. Zagreb: MH 1963.
77. Ravlić, J., *Zora dalmatinska*. Povodom stogodišnjice. "Književnik", 39 – 41. Šibenik: Klub kulturnih radnika Hrvatske 1945.
78. Rizvić, Muhsin, *Behar*. Književnohistorijska monografija. Sarajevo: Svjetlost 2000.
79. Rizvić, Muhsin, *Gaj, "Danica ilirska" i Bosna*. "Rad", knj. 438, 1 – 84. Zagreb: JAZU 1989.
80. Rogulja Kačić, Petar, *Poredba između Kukuljevićeve "Bibliografije Hrvatske" i "Građe za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835. – 1940."*. Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, 639-647. Split: Franjevačka provincija 25(1993).
81. Rojnić, Matko, *Časopisi*, u: *Hrvatska enciklopedija* (ur. M. Ujević), sv. IV, 200 – 204. Zagreb: Nakl. konzorcija Hrvatske enciklopedije 1942.
82. Sekulić, Ljerka: *Njemačka "Luna" u kulturnom životu Hrvatske*. Zagreb: Filozofski fakultet 1968.
83. Smičiklas, Tadija, *Povijest Matice Hrvatske*, Spomen knjiga. Zagreb: MH 1892.
84. Strčić, Mirjana, *Šenion Vijenac i Istra*, u: *Istarska beseda i pobuna*, I. 185 – 198. Pula: "Otokar Keršovani" 1984.
85. Šicel, Miroslav, *Povijest hrvatske književnosti, 5: Moderna*. Zagreb: Liber – Mladost 1978.
86. Šimičić, Želimir, *Croatica u časopisu "Vienac" od 1869. do 1873*. Članci i studije o hrvatskoj književnosti. "Croatica bibliografije", Zagreb: SN Liber 1975.
87. Šimić, Stanislav, *Jezik i pjesnik*. Zagreb: Naklada Društva književnika Hrvatske 1955.
88. Šimundža, Drago, *Francuska književnost u "Viencu"*. Split: Književni krug 1993.
89. Šišić, Ferdo, *O Šporerovim novinama*. "Građa za povijest književnosti hrvatske". knj. 7. 49 – 94. Zagreb: JAZU 1912.
90. Šokota, Mirjana i dr., *Kraglski Dalmatin*. Bibliografija. Zadar: Narodni list i Filozofski fakultet 1989.
91. Štitić, Lina – Dizdar, Hamid, *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini (1873-1941)*. Mostar : Savjet za kulturu Narodnog odbora 1958.
92. Šurmin, Gjuro, *Početak Gajevih novina*. Prilog kulturnoj povijesti Hrvatske. "Rad", knj. 162,110 – 134. Zagreb: JAZU 1905.

93. Švoger, Vlatka, *Südslawischen Zeitung 1849. – 1852*. Organ nove epohe kod južnih Slavena. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet 2002.
94. Trdina, Janez, *Bachovi huzarji in Iliri*, u: *Zbrano delo*, 221 – 478. Ljubljana 1951; *Bachovi husari i Ilirci*. Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853 – 1867) Zagreb: GZH 1980. – Prijevod Tone Potokar
95. Ujević, Mate (ur.), *Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike*, Anali, sv. 2. Zagreb: Leksikografski zavod 1955.
96. Vaupotić, Miroslav, *Časopisi od 1914 – 1963*, u: *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća* (ur. V. Pavletić), 669 – 853. Zagreb: "Stvarnost" 1965.
97. Vidačić, Marcel: *Pseudonimi, šifre i znakovi iz hrvatske književnosti*. "Građa za povijest književnosti hrvatske", knj. 21, 7 – 121. Zagreb: JAZU 1951.
98. Vukovac, Stana, *Slavonac 1863 – 1865*, "Radovi", 7, 105 – 194. Vinkovci: Centar JAZU 1990.
99. Zečević, Divna, *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća*. Bibliografija. Osijek: IC "Revija" 1992.
100. Živančević, Milorad, *"Danica" ilirska i njeni anonimni suradnici*, "Croatica", sv. 5, 67 – 105. Zagreb 1973: HFD
101. Živković, Danijela, *Publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća*. "Radovi Zavoda za hrvatsku povijest", sv. 22, 49 – 70. Zagreb: Filozofski fakultet 1989.